

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 1490 HUF

8,14 EUR

756 DIN

29,8 RON

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

IX. évfolyam 2. szám - 2024

www.hatartalanregeszet.hu

RÓMAIAK ÉS BARBÁROK

EGY BIRODALOM HATÁRVIDÉKÉN

- ◆ A vandálok és a Római Birodalom
- ◆ Egy római orvos a Barbaricumban
- ◆ Rómaiak az Alföldön?
- ◆ A szarmaták és a bor

Barbár kása

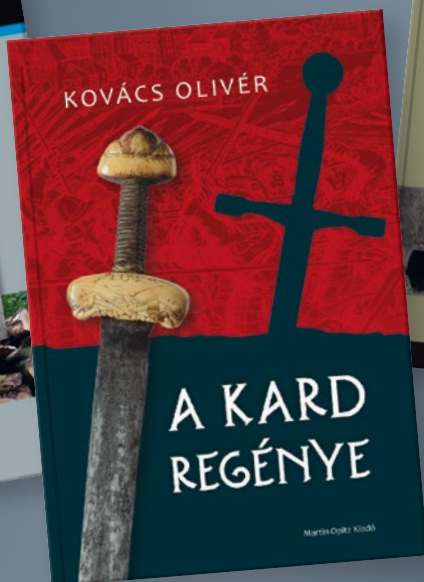
Halotti máglya

Pusztatemplom

A Martin Opitz Kiadó

újdonságai:

Információ:

+36 30 321 1288

kiado@martinopitz.hu

www.martinopitz.hu

Stílus és elegancia

AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg biztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

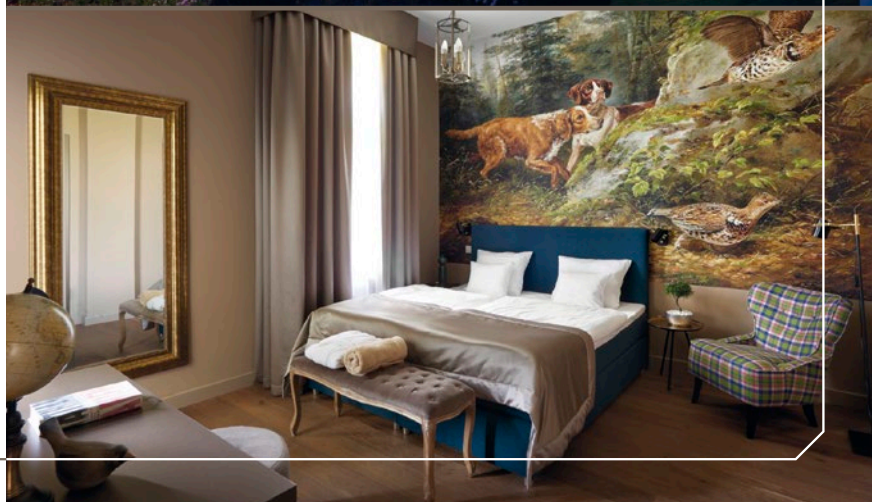
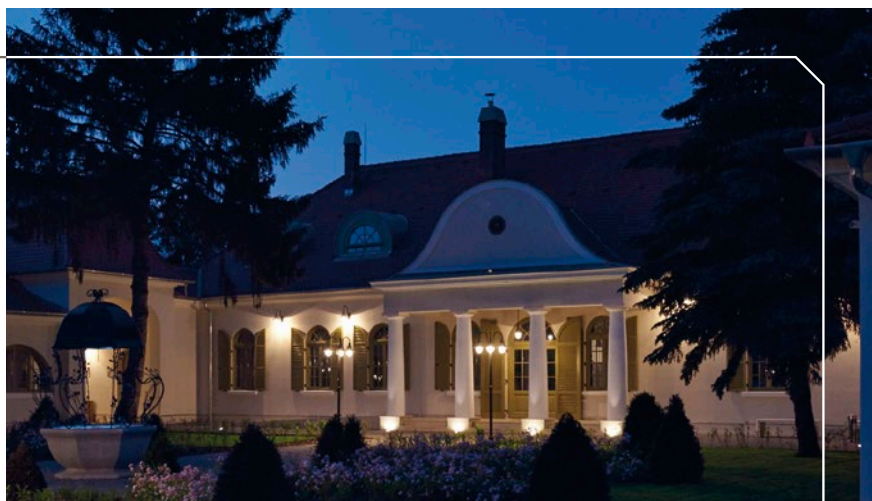

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 1490 Ft

Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető

Felföldi Szabolcs

Szerkesztő

Király Kitty

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Bácsmegi Gábor

Képszerkesztő

Litauszki Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor

Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés

Donka Gergely

Hodák Eszter

Magyar Milán

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregeszeti.hu

A magazin Facebook-oldala

Határtalan Régészet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül, Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban, kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 5.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

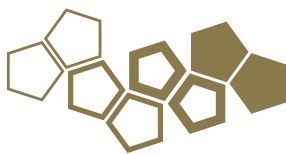

Rómaiak és barbárok: egy birodalom határvidékén

A Krisztus születése körüli időszak nagy változásokat hozott a Kárpát-medence életében is. A Dunántúl kelta törzseinek egy ereje teljében lévő birodalom rendkívüli szervezettségű hadseregével kellett szembesülnie, a római legiók lényegében

néhány év leforgása alatt birtokba vették a Dunáig terjedő területeket. Az erre parancsot adó Augustus császár célja az volt, hogy a Római Birodalom határait jól védhető természeti jelenségekig, így a nagy folyamokig terjesszék ki. A következmények mélyrehatóak voltak: a mai Magyarország nyugati területein berendezkedő római közigazgatás bekapcsolta e területeket is a birodalom vérkeringésébe; így nem csupán legionárius táborok, de utak, hidak, vízvezetékek, s idővel városok sora nőtt ki a földből, átalakult a táj is, római villagazdaságok, szőlős- és gyümölcsöskertek sorát telepítették ekkoriban. A Dunántúl mintegy 400 évre a civilizált világ részévé vált. De a Dunától északra és keletre is jelentős változások zajlottak le. Az Alföldre keleti irányból a nomád szarmaták költöztek be, akik egészen a hunok 5. századi megjelenéséig uralták e területet, tőlük északra és keletre pedig germán nyelvű törzsek sora költözött be. A szarmaták és a germánok folyamatos interakcióban voltak a rómaiakkal is: voltak hosszabb, békés periódusok, amikor a diplomácián és a kereskedelmen volt a hangsúly, de voltak hosszú, háborúval terhes periódusok is, amikor a barbárok folyamatos betörésekkel pusztították a rómaiak földjeit, településeit. Nyári lapszámunk erre a rendkívül izgalmas periódusra koncentrál, betekintést nyújtva a rómaiak barbár szomszédainak világába. Új ásatások, új kutatási eredmények révén igyekszünk megvilágítani ezt a különösen izgalmas világot: egy birodalom határvidékét.

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

◆ Címlapsztori 5

- A Kárpát-medencei vandálok és a Római Birodalom – Soós Eszter 5
- Rómaiak az Alföldön? – Sós Kuti Kornél 10
- Variációk egy témára – Gondolatok a szarmata–római kapcsolatfelvételi természetéről – Szabenyi Tamás 16
- Egy római orvos a Barbaricumban – Gulyás András Zoltán – Samu Levente 20
- A szarmaták mezőgazdaságáról – Borsódi Martin 24
- A túlvilág őrei a római kori Alföldön – Walter Dorottyá 28
- Újrahasznosítva – Egy római gemma a szarmata Barbaricumban – Ternovác Adél 33
- Az élet napos oldala a római kori Alföldön – A szarmaták és a bor – Vörös Gabriella 36

◆ Kontextus 40

- „A kor bizsuja” – Szarmata éremutánzatok – Torma Ákos 40
- Barbárok nyomában a közösség erejével „Görbeország” lankáin – Tóth Krisztián 44

◆ Archeokaland 49

- Lángokból támadt régiségek – Szabadvári Tamás 49

◆ Lelőhely 52

- Venus szobra Gombán – Masek Zsófia 52

◆ „Fegyvert, s vitézt” 56

- Dunai lovasisten ólomtáblácska Szigetvár környékéről – Palkó Edina Zsófia – Gábor Olivér 56

◆ Helló, tudomány! 60

- Magyarország déli végvárrendszerének összeomlása Nándorfehérvár 1521-es eleste után – Cseh Valentin 60
- Nagytilaj pusztatemplomának kutatása – Torma Péter 64

◆ A szegedi múzeumból jelentjük 69

- „A hamvakból új tűz éled, árnyból fény sugar tör elő...” – Keresztes Noémi Ninetta 69

◆ Mizújs? 75

- Rövid hírek a világból – Bácsmegi Gábor 75

◆ Indiana Jones és barátai 76

- Játék – Király Kitty 76
- Recept – Barbár kása – római módra – Kelemen Zsófia 77

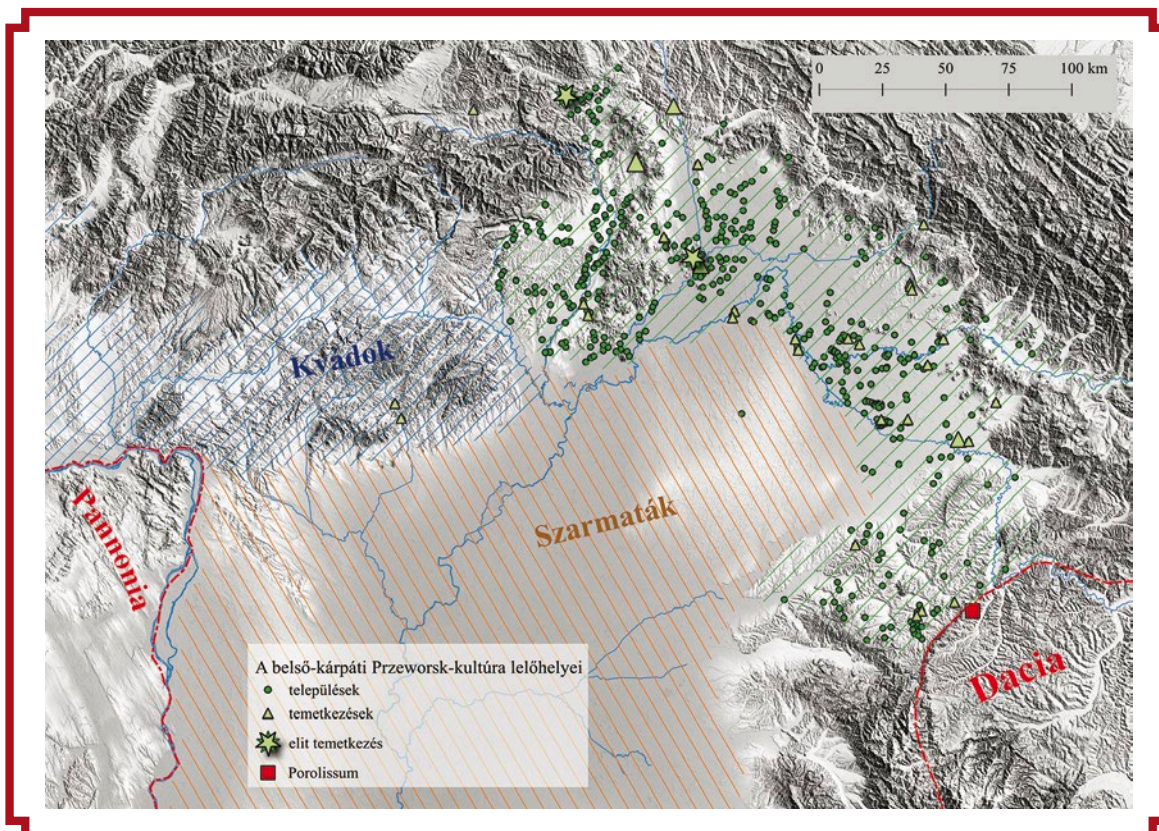
A KÁRPÁT-MEDENCEI VANDÁLOK ÉS A RÓMAI BIRODALOM

5

A vandál kifejezés ma egyet jelent az értelmetlen rongálással, a kulturális értékek elpusztításával. A szó pejoratív értelemben azonban csak a felvilágosodás kora óta használatos: a római korban csupán egy keleti germán népcsoportot jelentett.

A vandálok a Kr. u. 5. században léptek az európai történelem színpadára: azon népek között, akik a Kárpátok vidékéről a hun hódítás elől Kr. u. 401-ben nyugat felé menekültek, őket is megemlíti az írott források. Ezek a csoportok kalandos utat jártak be: Gallia provincia (a mai Franciaország) után Hispániába (a mai Spanyolország) költöztek (ahol Andalúzia/Al-Andalus tartomány is őrzi a nevüket). Kr. u. 429-ben átkeltek a Gibraltári-szoroson,

elfoglalták Karthágót és csaknem egy egész évszázadig fennálló királyságot alapítottak Észak-Afrikában. A város hajóflottájával nem csupán a tengeri kereskedelmet felügyelték, de kalóztevékenységet is folytattak. Kr. u. 455-ben még Rómát is kifosztották. Királyságuknak végül a bizánci flotta vetett véget a 6. században, az esemény után a vandálok el is tűntek az európai középkor történetéből.

A Kárpát medence északkeleti része a római korban (grafika: Soós Eszter)

Az ostrovanyi I. lelet (Prohászka 2006)

Kevésbé köztudott, hogy évszázadokkal korábban a vandálok hazánk területén is megtelepedtek. A Kr. e. 2. századtól a lengyelországi Visztula folyó vidékén formálódott ki egy műveltség, mely a kutatásban a Przeworsk-kultúra nevet kapta.

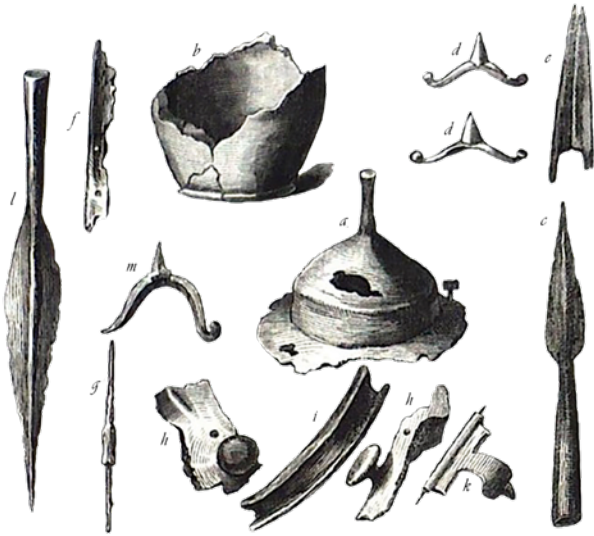
A Kr. u. 166–180 közt zajlott markomann háborúk során (amikor is különböző germán nyelvű csoportok, így markomannok és kvádok mellett az iráni nyelvű szarmaták is bebetörték a Római Birodalom területére) nem csupán

A Przeworsk-kultúra területén élő germán csoportok kezdetleges földművelést folytattak, halottaikat elhamvasztották. A hasonló anyagi kultúrával rendelkező csoportok identitása a római korban nem volt egységes. A Kr. u. 2. században a lugi törzsszövetséget azonosíthatjuk a Przeworsk-kultúrával. Területén a római korban számos keleti germán csoport és törzs élt, köztük említik a vandálokat is.

Az ostrovanyi II. lelet (Prohászka 2006)

a római határvédelmi rendszer, a limes mentén történtek katonai események, hanem a Barbaricum belső területein is változások, népmozgások kezdődtek. A Przeworsk-kultúra települései és temetkezései ekkor jelentek meg eredeti törzsterületeiktől délkeletre, a mai Galícia térségében, egyes csoportjaik pedig átkeltek a Kárpátok hágóin át a Felső-Tisza-vidékre. A bevándorló germánokat Hasding vandál, valamint victofal és lacring elnevezéssel is illették, ugyanakkor régészeti hagyatékukban markáns különbségek nem foghatóak meg. E csoportok a kelet-szlovákiai Eperjes környékétől a Kárpátalján át egészen az erdélyi Meszes-hegységig megtelepedtek, lelőhelyeik a Hernád völgyében, a Bodrog mentén és a Beregi-Tiszaháton is megtalálhatóak. A költözés katonai jellegét az is mutatja, hogy a háború időszakára és az utána következő évtizedekre keltezhető fegyveres férfisírjaik katonai stratégiai pontokon és vízi átkelőhelyek közelében kerültek elő.

Lastovce/Laszóc határából 1856-ban előkerült hamvasztásos síregyüttes (Szemere 1857)

A vandálok a csaknem 250 éves Kárpát-medencei ittlétük során gazdag régészeti anyagot hagytak hátra. Temetkezési szokásaikban eleinte őrizték őshazájuk szokásait: elhamvasztott halottaik mellé viseleti elemeket, így a nők mellé orsógombokat, edényeket helyeztek, a férfisírokba rituálisan meghajlított vasfegyverek, így lándzsák, pajzsok, néha kardok, s gyakrabban sarkantyúk kerültek. A gyér számú és sajnos többségében nem hiteles régészeti kutatás során előkerült temetkezések maradványai a Kr. u. 3. század közepétől eltűnnek, és a régióból egyéb sírmaradványt sem ismerünk egészen a hun korig. A jelenség háttérében a temetkezési szokások megváltozása állhatott, mert a települések alapján nagy lélekszámú népesség élt folyamatosan a területen egészen a római kor végéig.

A folyók, vízfolyások mellett létesített, első tanyaszerű településeik idővel akár több hektár kiterjedésű telepekké fejlődtek. A régészeti feltárásokon előkerült háztartási hulladék alapján főként szarvasmarhát, mellette sertést, juhot, kecskét is tartottak. A nagy méretű tárolóvermek és kézi malomkövek a gabonafélék fogyasztására utalnak.

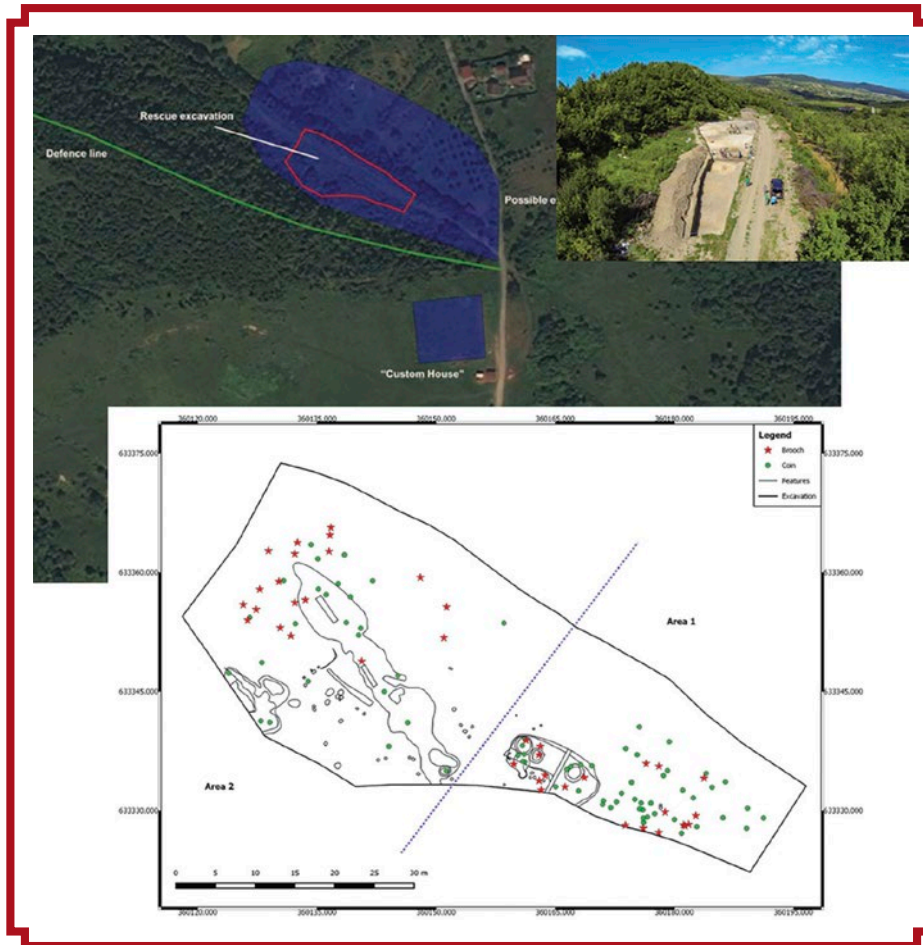
A belső-kárpáti Przeworsk-kultúra a vele szomszédos barbár közösségekkel, így a germán kvádokkal és az alföldi szarmatákkal is kapcsolatban állt, a térség fejlődésében azonban a Római Birodalommal való viszony volt a leginkább meghatározó.

A politikai és katonai eseményekre az írott források derítenek fényt. A markomann háborúk kitörésekor, 166–167-ben a Lacring-dinasztia által vezetett victofalok támadtak a mai Partium és Erdély területén alapított Dacia provinciára. A római kormányzat a kiűzésük után szövetséget kötött velük a helyi dákok legyőzéséért cserébe. Hasonló események történtek a Hasding vandálok Kr. u. 170–172-es megjelenésénél is: a Raos és Raptos nevű királyaik vezetésével érkező csoport a birodalom területén szeretett volna letelepedni, ám számukra is Dacia északi határánál jelöltek ki területeket.

Az ezt követő évszázadokból azonban alig származik híradás a területről. A római limes időszakos meggyengülései során más barbár csapatokhoz csatlakozva a vandálok is be-betörték a birodalom területére. Így Kr. u. 248-ban részt vettek az Alsó-Moesia elleni gót támadásban, Kr. u. 270-ben pedig Pannoniába törtek be a szarmatákkal és az ugyancsak germán szvébekkel szövetségben. Általában azonban szövetségben állhattak a Római Birodalommal. A kelet-szlovákiai Ostrovany és Cejkov mellett

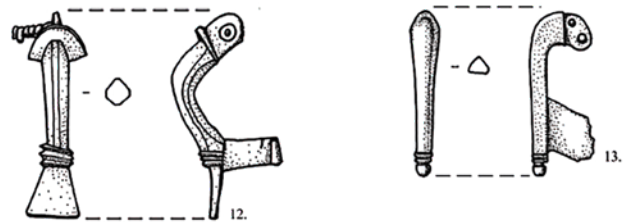
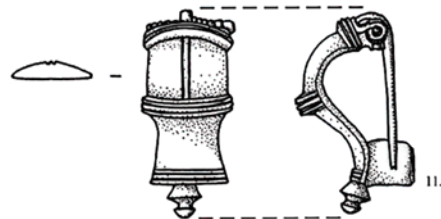
A Kárpát-medencei vandál területen jellemző római tárgytypusok:
a) hasábos testű üvegpalack, b) Drag. 37. formájú terra sigillata tál, c) horpasztott falú edény, ún. Faltenbecher

Porolissum-Sub Ferice lelőhely (Opreatu-Cociş-Lăzărescu 2020)

előkerült gazdag temetkezésekben, „fejedelmi” sírokban e korszak vandál vezetői nyugodhattak, akik sírmellékleteik alapján a Kr. u. 3. században szoros kapcsolatot tartottak fenn a Római Birodalommal, de a közép-európai germán területek vezető rétegével is.

A politikai eseményektől függetlenül a belső-kárpáti Przeworsk vidék hamar a római kereskedelem célterülete lett. Már a legkorábbi településeiken is megtalálható néhány római kerámia- és üvegedény. Amellett, hogy a vandál területeken is a Barbaricumba leggyakrabban exportált római tárgytypusok kerülnek elő, összetételükben különbség fedezhető fel a szomszédos kvád és szarmata területekhez képest. A *terra sigillata* [jelentése „vörös föld”, a római kor kiváló minőségű agyagból készített vörös színű edénytypusa – a szerk.] edények közül a félgömbös tálak voltak a legnépszerűbbek, de a településeken előkerültek olyan kis méretű edénykéik is, melyek a germán edénykészletekhez illeszkedtek. A szarmata lelőhelyeken ezek ritkán kerülnek elő, ahogyan a pannoniai, sűrű, agyagbevonatos tálak és a jellegzetes, horpasztott falú edények, az ún. Faltenbecherek is. A germánok által kedvelt római tárgyak nagy része Pannonia provincia, azaz

Germán fibulák, Porolissum-Sub Ferice lelőhely (Opreatu-Cociş-Lăzărescu 2020)

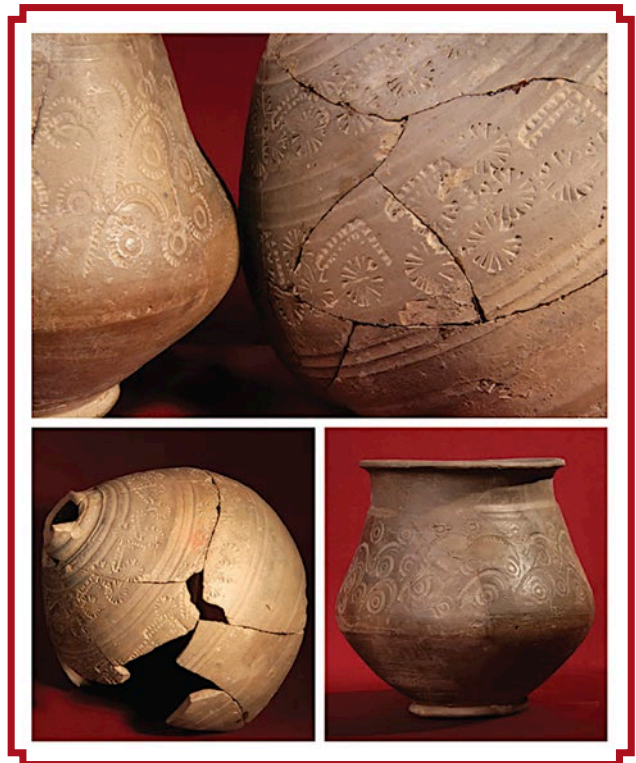
a mai Dunántúl felől érkezhetett hozzájuk. Elterjedésük jól jelzi a Hernád folyó mentén északra, a Kárpátokon túlra futó, távolsági kereskedelmi utat is.

A római–germán kereskedelemnek nemrég közvetlen régészeti bizonyítéka is előkerült. Az erdélyi Mojgrad (a római kori Porolissum) római erődje Dacia provincia északi központja volt. Egy parkoló építése kapcsán az erőd, sőt, a római vámpéület közvetlen közelében a román régészek egy piacteret azonosítottak. A sík területen épületek vagy egyéb régészeti jelenségek alig kerültek elő, ám a precízen dokumentált fémkeresős kutatás során mintegy 120 római érem és 40 barbár fibula került napvilágra. Az érmek közül több darab hamisítvány volt, például egy aranyfóliával borított ezüst denarius [a Barbaricum hamis érméről lásd Torma Ákos cikkét ebben a lapszámban – a szerk.]. A római szemnek jól láthatóan hamis darabot a kutatók szerint kimondottan a germánokkal folytatott kereskedelem céljára készíthették. A fibulák viszont mind olyan típusok, melyeket a Przeworsk-kultúra területén szívesen hordtak a nők. Magas számuk alapján a kutatók azt feltételezik, hogy a piactéren rabszolga-kereskedelem is folyhatott. A germán–római árucserét alapvetően cserekereskedelemnek tekinthetjük, de román régészek szerint nem zárható ki az sem, hogy a daciai limes menti, 10–15 km-es sávban akár kezdetleges pénzhasználat is folyhatott a Barbaricumban.

A kereskedelmi kapcsolatokat Dacia provincia Kr. u. 271-es feladásával erősen visszaestek, ahogy az megfigyelhető a Barbaricum más területein is. A római kézműipar hatására azonban hosszan ható változások indultak meg a vándál területek tárgyi kultúrájában. A Kr. u. 2. században beköltöző germán csoportok eleinte csak kézzel formált edényeket készítettek. A 3. század elejétől átvették a fazekaskorong használatát. A fazekasműhelyekben nagy számban előállított edényeiknek a belső-kárpáti

Bepecsételt edény a cejkovi elit temetkezéséből (Beninger 1931)

A beregsurányi fazekasműhely jellegzetes termékei (Istvánovits–Kulcsár 2018)

Przeworsk régióra jellemző, „germán ízlésű” formatípusai alakultak ki. Daciában, a porolissumi római fazekasközpontban alapvetően a belső piac számára gyártottak finom tálakat, korsókat, melyeket különféle bepecsételt mintával díszítettek. Ezek az edények a germánok körében is népszerűvé váltak. A 3. századtól barbár területen is létesültek olyan fazekasműhelyek, ahol tömegével állítottak elő bepecsételt árut. Nem zárható ki az sem, hogy ezek létrejötte római mesterek közreműködésével történt, akik így új piacot nyertek termékeik számára. A Beregsurányban, a szlovákiai Blažicén és Csengersimán feltárt műhelyek azonban jellegzetes, barbár kézműves centrumokká váltak. Termékeik népszerűségét mutatja, hogy töredékeik nemcsak a településeken voltak használatban, hanem a cejkovi előkelő sírjába is bepecsételt tál került mellékletként.

Azt, hogy a belső-kárpáti Przeworsk területek lakossága mennyiben vett részt az említett Kr. u. 401-es menekülési hullámban, nem lehet megállapítani, de a Kárpát-medence északkeleti részének régészetét évszázadokig meghatározták.

RÓMAIAK

SÓSKUTI KORNÉL AZ ALFÖLDÖN?

ÚJABB ADATOK AZ ALFÖLDI SZARMATA BARBARICUM ÉS RÓMAI PROVINCIÁK KÖZÖTTI KAPCSOLATRENDSZERHEZ

10

Szakmai közhely, hogy az a régész, aki az Alföldön még nem ásott szarmatákat, az minden bizonnyal egy kontár, és csupán azért nem találkozott velük a terepen, mert a lelőhelyet egyszerűen „elásta”.

Ez jól tükrözi, hogy a Dunától keletre eső Barbaricumban a szarmaták több évszázados megtelepedésének emlékei rendkívül nagy sűrűségben vannak jelen, lépten-nyomon előfordulnak nemcsak településeik, de kisebb-nagyobb temetőik is.

A Római Birodalom közvetlen szomszédságában élő barbárok élénk kapcsolatokkal rendelkeztek a szomszédos tartományokkal, így Pannoniával, Moesiával és Daciával egyaránt. Nem egy alkalommal született meg római császárok fejében a gondolat, hogy e három tartomány közé ékelődött alföldi területeket Sarmatia Provincia néven esetleg megkíséreljék romanizálni. A történeti adatok alapján erre azonban soha nem került sor. A régészeti leletek egy szűk csoportja azonban feltételezhetően tanúbizonyságot ad arról, hogy békésebb történeti időszakokban bizony tényleges római jelenlét is lehetett az Alföldön. Ezek a leletek, leletcsoportok

nem a harci zsákmányként vagy békés kereskedelmi árucikként a szarmata falvakba vagy tanyákra került nemesfémekből vagy luxuskerámiákból álló együttesek, hanem olyan tárgyak, melyek a barbár világtól eltérő kulturális vagy szellemi háttérrel tanúskodnak. Ezek lehetnek kisebb-nagyobb római, esetleg egyiptomi istenszobrok, az íráshoz használt stílusútk, vagy a kiemelkedő szaktudásról tanúskodó, sebészeti műtétek elvégzéséhez használt orvosi eszközkészletek, de lehetnek akár a római ízlésnek megfelelően létesített

Piskóta alakú római padlóteglák a szegedi vár bontásából

épületek maradványai is. Ez utóbbi leletcsoportot érdemes alaposabban is körüljárni!

Számos alföldi múzeum gyűjteményében előfordulnak római építőanyagok. Ezek között kiemelkedő jelentőségű az ún. piskóta alakú padlóteglák köre, melyek viszonylag kisebb, érdekesebb alakzatokból álló darabjai akár zsebben/tarisznyában is könnyen elfértek, és nagyobb erőfeszítés nélkül is szállíthatóak voltak. Felismerték ezt az Alföldről származó, gyakran dunántúli munkálatokban is részt vevő kubikusok is a 19–20. század folyamán, akik egy-egy ilyen „hetelős” munka alkalmával gyakorta dolgoztak egy-egy Duna menti egykori római város területén. Ezekben a helyeken igen gyakori előfordulású leletként bukkanhattak ilyen építőanyagra, melyet aztán mintegy szuvenírként hazavittek és büszkén adhattak le az otthoni múzeumukba (akár Szentesen vagy Békésen). A szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteménye is büszkélkedhet ilyen piskóta alakú padlóteglákkal. Ezek kiemelkedő különlegessége azonban az, hogy nem valamilyen dunántúli munkálkodások alkalmával kerültek elő, hanem a szegedi vár 1881–1883 között történt bontása során, ráadásul a középkori rétegek alól, eredeti összefüggéseikben, több méter mélységből. Szerencsénkre a vár bontását felügyelő Kováts István építómester pontos feljegyzéseket készített e leletek előkerüléséről. A padlóteglák eredetének megítélése ennek ellenére szakmailag még mindig nem egyértelmű. Nem zárható ki ugyanis, hogy ezek az ókori építőanyagok a középkori vár megújításához használt anyagként kerültek a Maros vízi útja révén esetleg Erdély-

Feliratos kő töredéke Szegedről

Római kori út feltárása Tompa határában. Többszörösen megújított, egymást felülretegző árkok és a hozzájuk kapcsolódó lekopott felületű töltés metszete (fotó: Litauszki Zoltán)

ből, azaz a római kori Daciából későbbi fellelési helyükre. De az sem lehetetlen, hogy e téglák egy a római korban a későbbi Szeged területén létesített, postaállomáshoz kapcsolódó emlékek lehetnek. Ez utóbbi álláspontot erősíti az, hogy az említett padlótéglák mellett bélyeges római téglák, római szoborfej és egy feliratos faragott kő töredéke is előkerült Szeged belvárosából. A feliratos kő egyik megmaradt szótöredékéből a kutatók arra következtettek, hogy a tárgy eredetileg egy kereskedelmi vagy postaállomáson felállított építési felirat lehetett. Amennyiben a lelet valóban a mai Szeged területén egykor valaha ott álló épületek részét képezte, akkor akár az sem kizárt, hogy a római kori írott forrásokból ismert Partiscum nevű településsel és a vélhetően oda telepített postaállomással azonosítható.

Egy ilyen állomás megléte egyébként kétségtelenül indokolt is lenne, hiszen a valamikori Pannonia és Dacia provinciák közti legrövidebb összekötő útvonal a barbár szarmaták földjén, azaz a mai Alföldön vezethetett keresztül. Ennek az útnak a nyomvonalát véli azonosítani a kutatás a mai Baja–Mártonszállás–Csávoly–Felsőszentiván–Tataháza–Mélykút–Tompa határában mára csak

kizárólag légi felvételekről látható vagy régészeti feltárások során észlelhető ún. nyomvonalas létesítményben.

A bácskai nyomvonalas létesítmények területén több helyen is volt már ún. próbafeltárás, melyek eredményei alapján feltételezhető, hogy ezek a római korban használt jelenségek lehetnek. A Magyarország területét (Erdély és a Bánát kivételével) 1780 és 1784 között feltérképező, ún. első katonai felmérés néhány térképlapján a létesítmény részleteit még feltüntették, helyenként Ördög Ároknak/Teuffels Schanznak nevezve azt. Az útvonal hozzávetőlegesen megfelel a mai 55-ös számú főút vonalvezetésének, azaz a fentebb említett települések után minden bizonnyal a Maros–Tisza összefolyásánál, azaz a mai Szegednél érte el a Tiszát, hogy onnan Erdély, azaz a 2–3. században virágzó Dacia

provincia felé haladhasson tovább. Az útvonal ókori és mostani létezésének is egyértelműen azon egyszerű oka van, hogy a két földrajzi régió, azaz a Dunántúl és Dél-Erdély között ez volt a legrövidebb út. A jól működő római hírközlés számára nélkülözhetetlen volt, hogy váltólovakat és megfelelő szállást tudjanak biztosítani a futárok, hírvivők számára. A mai Szeged területe erre kifejezetten ideálisnak mutatkozik. Ezek alapján feltételezhető, hogy a 2–3. század során tényleges római jelenléttel is számolhatunk az alföldi szarmata területeken.

Nyomvonalas létesítménynek nevezhetjük a hosszú árokból és az onnan kitermelt földből létesített töltésből álló, emberi kéz által létrehozott jelenségek sorát. Azonosításuk sokszor műholdfelvételekről vagy légi fotókról, azaz távérzékeléses eljárások segítségével lehetséges. Ebből kifolyólag pontos időrendi besorolásuk roppant nehézségekbe ütközik.

Római ízlésnek megfelelő épületek előfordulása azonban korántsem egyedülálló a Barbaricumban. Egy Orosháza határából ismert szarmata településről múzeumbarát

helytörténészeknek köszönhetően érdekes leletek kerültek nemrégiben a régészek látókörébe. Második világháborús roncsok után kutatva Kvak Róbert ugyanis ún. római tetőfedő *tegula* töredékeire bukkant egy korábról ismert lelőhelyen.

A meglehetősen érdekesnek tűnő lelet kapcsán megkezdődött az említett lelőhely szisztematikus felmérése is. Ennek eredményeként egy nagy kiterjedésű, a bronzkortól egészen az Árpád-korig lakott település került feltérképezésre. A lelőhely jelentős részét egy 2–4. századi szarmata falu képezte, melynek legnagyobb érdekessége, hogy igen nagy mennyiségű római építőanyag lelhető fel rajta. Az eddig elvégzett pontos és szakszerű

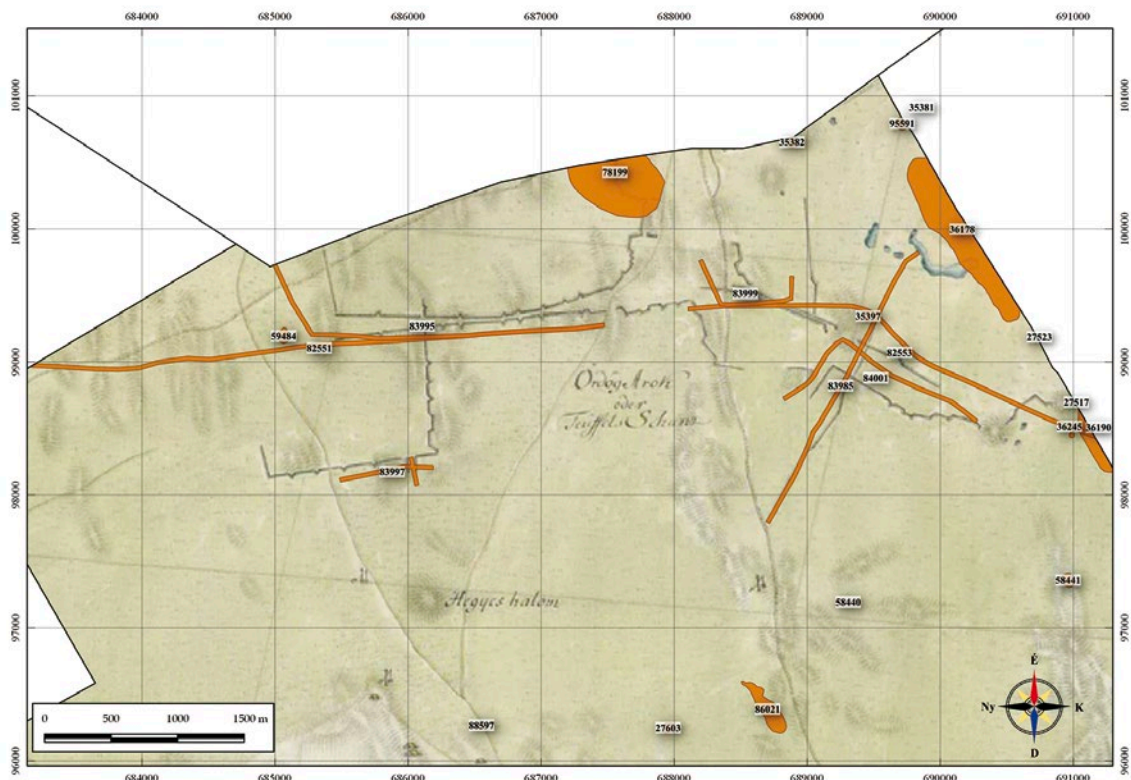

Piskóta alakú és nyolcszögletű római padlótegla a szegedi vár bontásából

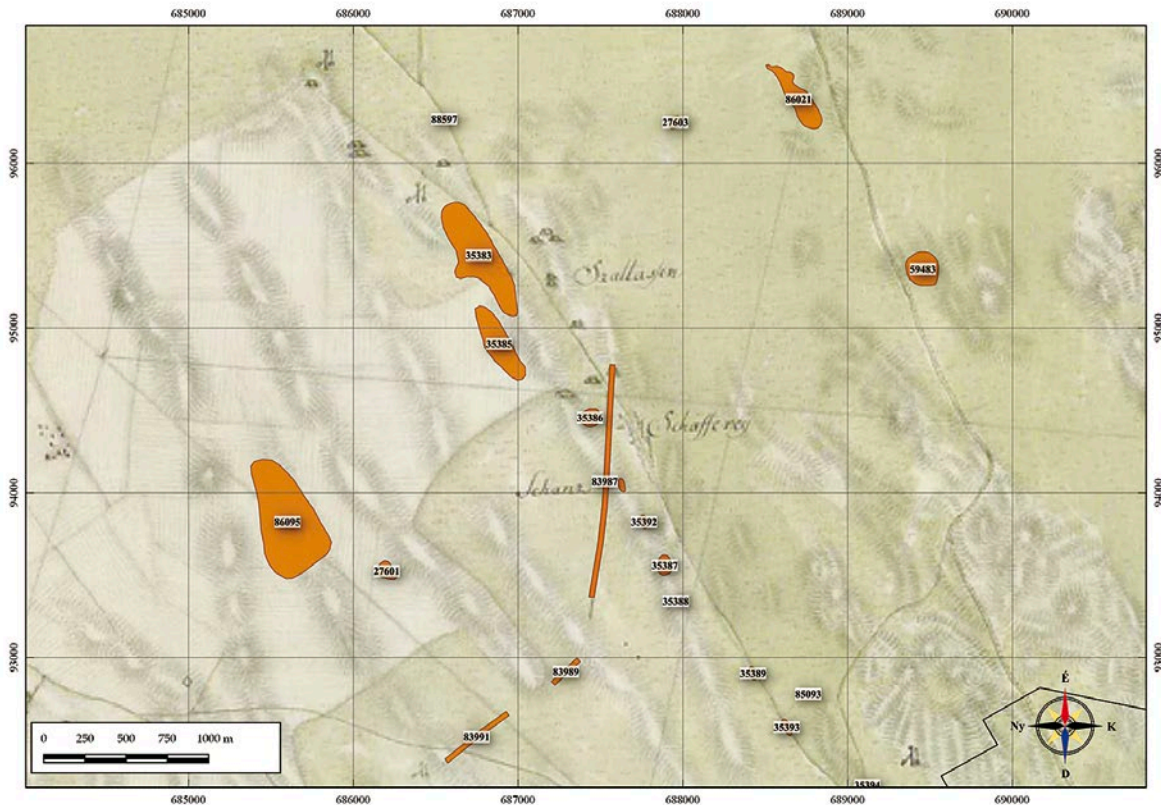
A legáltalánosabb római tetőfedő kerámiákat *tegula*knak nevezzük. Téglalap alakú formájuk jellegzetes, hosszanti oldalukon füllek találhatóak.

felmérésnek köszönhetően a roncsolásmentes vizsgálatok alapján az látható, hogy a több száz római építőanyag lelet viszonylag nagy felületen szóródva helyezkedik el.

A szóródásokon belül megfigyelt sűrűsödési pontok ugyanakkor azt sejtetik, hogy akár több épülettömbhöz kapcsolódó leletanyagról is szó lehet. Egyébként az anyag fő jellegzetessége, hogy a legtöbb tárgytípus alapvetően tetőfedésre szolgáló elem volt. Ezek közt szerepel a jellegzetes római tetőfedő *tegula* és a tetőcserép. Szinte valamennyi darab felületén sötétvörös festés és száradás során elvégzett felületkezelési (simítás) eljárások nyomai láthatóak. A leletek egy másik csoportja még különlegesebb, hiszen a kicsi, de jól azonosítható darabok az „épületgépészet” részét alkották. Több vörös festésű, korongolt, vastag oldalú, tagolt szélű tárgytöredék ugyanis a római tartományokból jól ismert, füst elvezeté-

Római kori út nyomvonala az első katonai felmérés térképén Tompa határában (készítette: Szakos Éva)

Római kori út nyomvonala az első katonai felmérés térképén Tompa határában (készítette: Szakos Éva)

sére szolgáló kéményhez tartozhatott. Formai jegyeik és a szántóföldön felmért előkerülési pozíciójuk alapján több ilyen darab előfordulásával is lehet számolni a lelőhelyen, mely szintén arra enged következtetni, hogy több olyan épület is létezhetett egykor itt, amelynek a tetejét római építőanyagokkal fedték be, és a fűtését római technikai eljárások alkalmazásával oldották meg.

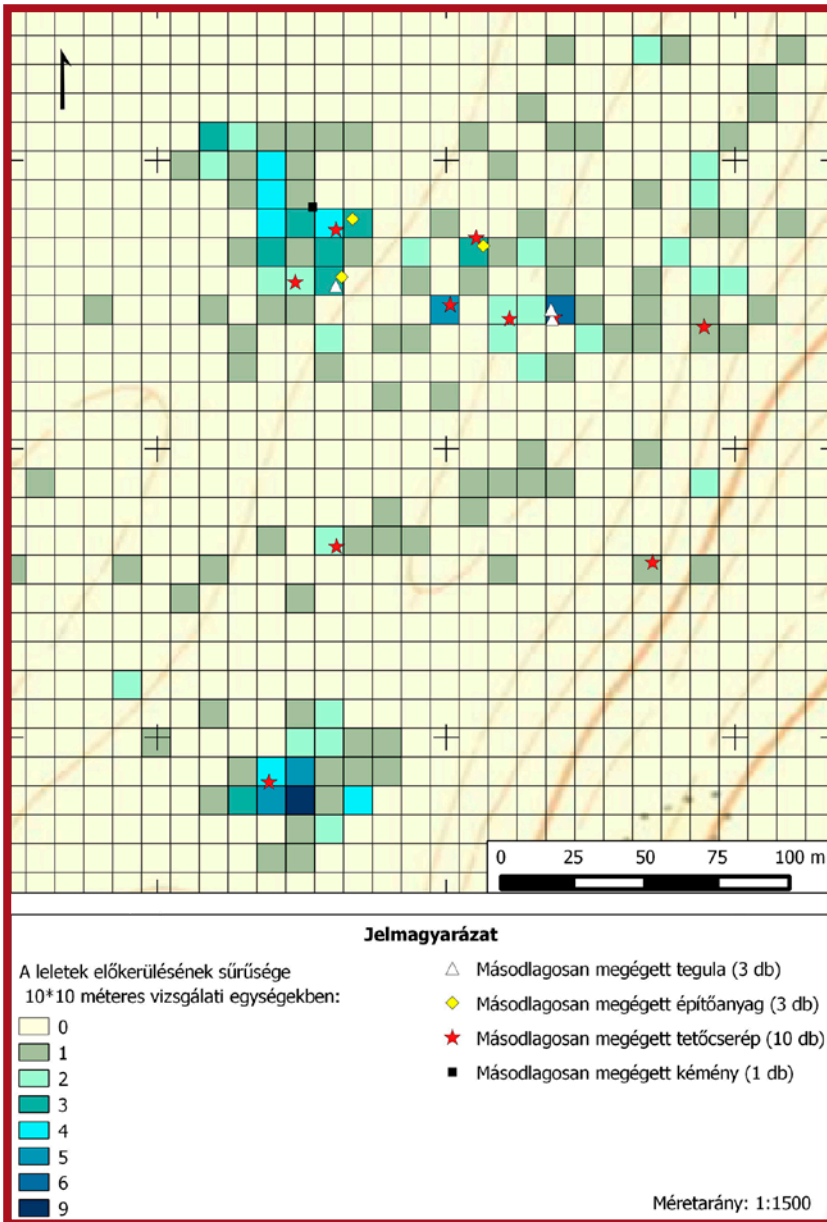
Az előkerült tárgyak egy további különleges részét képezik azok a kerámialeletek, melyek nem az épületek tetején, hanem a falakba építve voltak használatban. Ezeket a szögletes keresztmetszetű, egymáshoz kapcsolódó, a falakba épített idomokat az alul fűtött és felfelé áramló meleg levegő cirkuláltatására és a falak átmelegítésére használták a fejlett, antik

A kulturális örökség elemeire vonatkozó, annak pótolhatatlan forrásértékét feltáró, tudományos módszereket alkalmazó, roncsolásmentes vizsgálatnak tekinthetők azok a kutatások, melyek a lelőhelyben maradáno változtatásokat nem okoznak. Ilyennek számít a távérzékeléses (légi fotó) vagy műszeres lelőhelyfelmérés (geofizikai felmérés), valamint a régészeti terepbejárás is.

civilizációkban. A téglákat a római szakirodalom falfűtés tubusnak nevezi, és jellegzetesen a padlófűtéssel rendelkező épületek szokványos elemeként tartja számon. Orosházán ezen töredékes leletek mellett ugyan padlófűtés meglétére jelenleg nincsen más bizonyítékunk, de ezek a tubusok már önmagukban is e fűtéstípus meglétére utalhatnak, hiszen alkalmazásuk máskülönben értelmetlen volna.

Római építőanyagok a szántóföldön Orosháza határában

A római építőanyagok terepi előfordulásának sűrűsödése

Az építőanyagok mellett a fenti, orosházi lelőhelyről több olyan kerámialelet is származik, mely szintén római eredetű. A számos, jellegzetes durva kivitelű, kézzel formált és korongolt szürke szarmata edénytöredék mellett, ugyan jóval kisebb számban, de megtalálhatóak a vörös festésű díszedények, az ún. *terra sigillata* és a római amforák töredékei is. Ezek ugyanakkor gyakori leletek szinte valamennyi alföldi barbár lelőhelyen.

A lelőhelyről származó fémleletek kapcsán is a szarmata településeken általánosnak mondható képet rajzolhatjuk fel. A provinciális és barbár készítésű fibulák [ruhakapcsoló tűk – a szerk.], csüngők és töredékes karikaékszerek mellett főként római érme fordulnak elő. Ez utóbbiak közt megtalálhatóak a 2. századi ezüstpénzek is, de a legnagyobb mennyiségben a késői településhorizonthoz köthető 4. századi ún. kisbronzok fordulnak elő. Kiemel-

A *terra sigillata* egy piros bevonatos, különlegesen jól előkészített nyersanyagból készített ókori luxuskerámia. Az antik világ porcelánjának is szokás nevezni. A római amforák különlegessége nem magukban az edényekben rejlik, hanem az azokban szállított, luxustermékek tekinthető értékes folyadékokban, mint például a borban vagy olajban. Az Alföldről ismert amforák jelentős részében az Égeikumból származó bort szállították az alföldi szarmata falvakba és tanyákra.

Római tetőfedő cserepek és tegulatöredékek Orosháza határából

Római kéménytöredékek Orosháza határából

kedően különleges féMLELET viszont egy alig néhány centiméter hosszú bronztárgy töredéke. A vékony karból és egy függesztőfülből álló töredékes lelet egy egykarú római mérleghez tartozott. A darab előfordulása szarmata településeken korántsem szokványos. Használata feltételezi a római és vélhetően egyéb súly- és mértékrendszerekkel kapcsolatos ismereteket is. Annak megfejtése, hogy e tárgyat pontosan ki és mire használhatta, egyelőre még a jövő komoly szakmai feladata.

Az orosházi leletgyűttes előkerülése és értelmezése tehát számos kérdést vethet fel. Ki építhette/kik építhették az épületegyüttest? Vajon római megtelepedés nyomait láthatjuk benne? Esetleg egy előkelő barbár szarmata szeretett volna saját maga számára egy római fényűzéssel ellátott villagazdaságot építtetni? Vajon szarmaták építették az építési anyagokat a római provinciákból beszerezve, vagy esetleg római mérnökök ténykedtek a birodalom tartományaitól mintegy 100 km-es távolságra?

A kérdések döntő többségére egyelőre biztos válasz nem adható. Annyi bizonyos, hogy egy olyan nagyobb épületcsoport állhatott a mai Orosháza határában, melyet római ízlés szerint/mintára készíthettek el, minden bizonnyal római építőmérnökök közbenjárásával.

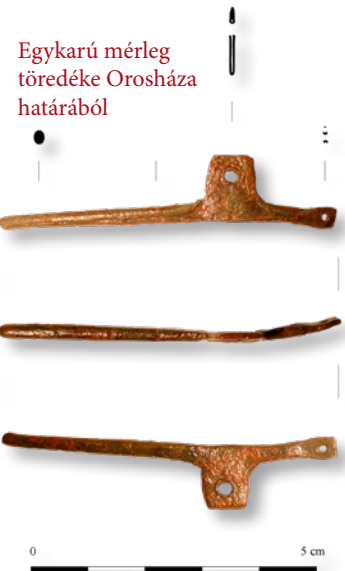
Egyébiránt a Dunától északra elhelyezkedő, már inkább germánok lakta barbaricum területéről több olyan lelőhely ismert, ahol római jellegű épület-

együtteseket sikerült feltárni. Ezek többsége minden bizonnyal egy-egy ott élő germán előkelő számára készült. Ez alapján nem zárható ki az sem, hogy itt, Orosháza határában pedig egy szarmata előkelő számára épült egy padló- és falfűtéssel rendelkező, cseréptetővel fedett római jellegű villagazdaság.

Római jelenléttel egyes történelmi periódusokban tehát valószínűleg számolhatunk az Alföld területén, ami viszont egészen biztos, az az, hogy a fényűzéséről és technikai fejlettségéről méltán híres római tartományok fénye határaiton túlra, így az alföldi szarmata Barbaricumba is elragyogott.

A falak fűtésére használt tubus töredéke Orosházáról

Egykarú mérleg töredéke Orosháza határából

Fémleletek az orosházi lelőhelyről

Variációk egy témára

Gondolatok a szarmata–római kapcsolatfelvétel természetéről

Szebenyi Tamás

16

Az Alföldet benépesítő szarmata törzsek és a szállásterületükkel szomszédos provinciák (Pannonia, Moesia, Dacia) közötti komplex kapcsolatrendszer kézzelfogható bizonyítékeként nevezhetjük meg a barbárok településein és temetkezéseiben egyaránt előforduló római eredetű tárgyakat. Ellentmondásos módon azonban ezek a leletek többet árulnak el e kapcsolatrendszer időrendi és földrajzi hátteréről, mintsem magáról az érintkezés mikéntjéről. Elméletileg a Barbaricumban előkerülő római tárgyak zsákmányból, ajándékból, esetleg kereskedelemről származhatnak, de felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az Alföldön tartózkodó „provinciálisok” (pl. katonák, kereskedők) személyes tulajdonát képezhették ezek.

A Római Birodalom és a határvidékét lakó barbár közösségek viszonyrendszerét napjainkban testközelből csupán a római szerzők leírásaiból ismerhetjük meg. A történetírói munkák eredendő elfogultsága természetesen magában hordozza a provinciát fosztogató *barbarus* toposztát, ahogy azt Zószimosz bizánci történetíró alábbi forrás helye a 374–375 közötti háborús események kapcsán is hangsúlyozza: „Ezért a barbárok [ti. a szarmaták és a germán kvádok] bosszút álltak, végigpusztítva a vidéket az Ister [Duna] mentén, s magukkal vittek mindent, amit a városokban találtak.” A bi-

Victoria istennőt ábrázoló római bronz kisplasztika Akasztó-Döbrögepuszta lelőhelyről

rodalom számára sok gondot okozó alföldi szarmatákról Ammianus Marcellinus 4. századi római történetíró pedig a következőképpen emlékezik meg: „a szarmaták, akik mesterek a rablóhadjáratokban”.

Pusztán a tárgyi emléanyagban, a mögöttes kontextusok ismeretének hiányában azonban rendkívül nehézkes az ilyen jellegű interakciók nyomait felfedeznünk. Míg bizonyos leletcsoportok (pl. kerámia- és üveg-edények) törekeny természetű alapanyaguk miatt is valószínűtlenné teszik, hogy nagy mennyiségben zsákmány útján kerültek volna az Alföldre, addig a fémtárgyakkal kapcsolatban csupán elméleti alapon határozhatott meg a kutatás bizonyos irányelveket. Így klasszikusan a hadizsákmány tárgykörébe csak olyan – szarmata közegben feltűnő – római tárgyakat sorolhatunk, amiknek csak a rómaiak számára volt értelmezhető jelentéstartalma, vagy tiltották azok kivitelét a birodalom határain túlra, és/vagy megjelenésük igazolhatóan köthető egy történeti forrás által megjelölt történeti eseményhez. Sajnos a legújabbban közölt leletek is megoldások helyett zömmel csupán újabb kérdéseket vetnek fel.

Tökéletes példaként említhetjük a szarmata Barbaricum bronzszobrainak esetét: a jól dokumentált leleteket összegezve hivatkozhatunk egy Victoria istennőt ábrázoló kisplasztikára a Bács-Kiskun vármegyei Akasztóról, illetve egy Farnese típusú Herkules-szobor bal kezének töredékére a bánági Lugozóról (Luguzău, Románia). Míg a germán Barbaricum „romanizáltabb” régióiban

(pl. a mai Frízföld, Vesztfália, illetve Alsó-Szászország területén) a Jupiter–Mars–Merkúr istenségekhez köthető kisplasztikák népszerűségük miatt kereskedelmi áruként terjedhettek el akár nagyobb számban is, addig területünkön a lelettípus unikális megjelenése kizárja ezek beágyazottságát a szarmata kultúrkörbe. Az egykori Dacia Porolissensis tartomány határszakaszán, a porolissumi vámállomás (ma Mojgrád/Moigrad, Románia) előterében feltárt időszakos piacon megfigyelt jelenségek azonban a hadizsákmánytól eltérő értelmezést is megengednek. Az ezen a lelőhelyen, igen nagy mennyiségű római érme kíséretében előkerült nagy méretű bronzszobor kéztöredékét a római kereskedők gyaníthatóan nyersanyagként értékesíthették a piacot látogató, a buri törzshöz tartozó germánoknak.

Hasonlóan ingoványos terepnek bizonyulhat, ha az Alföld provinciális eredetű leleteit közvetlen római jelenléthez kívánjuk kötni. Tacitus sokat idézett forráshelye a Dunától északra elterülő szváb szállásterü-

Egyfülű római bronzkancsó Szada-Mélykereketői-dűlő lelőhelyről

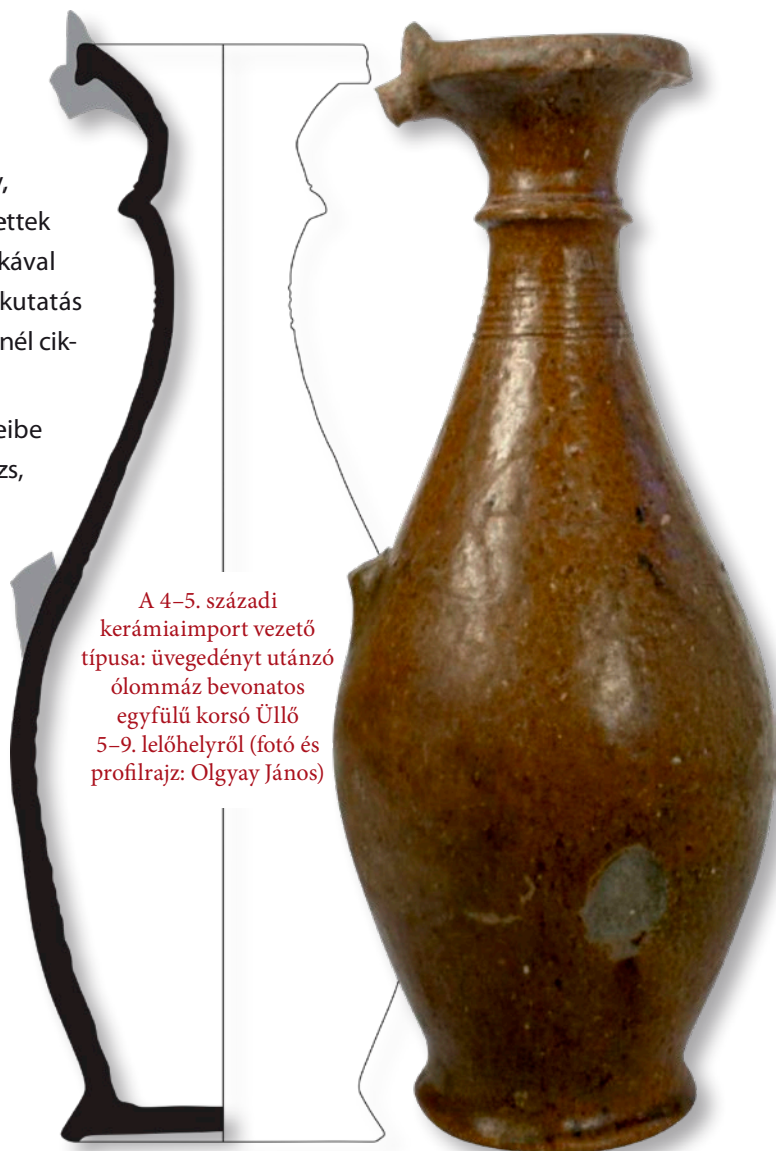
leten megforduló római kereskedők helyben bonyolított üzleteit egyértelműen jelzi. („Erős csapatokkal a markomannok területére hatol [ti. Drusus, római hadvezér] ...és a mi tartományainkból való markotányosokat és kereskedőket találtak, kiket a kereskedés lehetősége meg a pénzbeli gyarapodás vágya, végül hazájuk feledése otthonaikból ellenséges földre vitt.”) Hasonló jelenséget azonban az Alföldön nem igazol sem az epigráfia/paleográfia, sem a régészet: a 2022 szeptemberében, a Jászságban feltárt „orvossír” egyedüliként mutathatja egy provinciális személy (feltehetően eredetileg időszakos célzatú) jelenlétét a szarmata szállásterületen [lásd Gulyás András és Samu Levente cikkét a jelen lapszámban]. A közvetett bizonyítékok között említhető barbárföldi római épületek (pl. a folyami átkelőhelyeket felügyelő katonai létesítmények, posta-állomások) tárgyalása messzire vezetne jelen írás eredeti témájától, ám az talán említésre méltó, hogy az alföldi kutatás egyöntetűen csupán a Partiscum néven ismert szegedi állomáshely (*mansio*) létezését fogadja el

A 2–3. századi kerámiaimport vezető típusa: bevonatos külső-belső felületű tál tűzdelt sávokkal díszítve Üllő 5–9. lelőhelyről (fotó és profilrajz: Szébenyi Tamás)

[lásd Sóskuti Kornél cikkét a jelen lapszámban]. Míg az elmúlt évtizedben a korábbi elméleteket (így pl. a Szolnok környéki tiszai révhelyek római kori jelentőségét) érdemben cáfolta meg a régészettudomány, addig újabb lehetséges pontok is felkerülhettek a térképre (pl. egyértelműen római technikával készült épületeket dokumentáltak felszíni kutatás során Orosháza közelében) [lásd Sóskuti Kornél cikkét a jelen lapszámban].

A rangos szarmata vezetők temetkezéseibe kerülő unikális római tárgyakban (pl. kard, pajzs, sarkantyú a geszterédi, illetve kandeláber a tiszalöki és a jászalsószentgyörgyi halomsírokban) aligha láthatunk mást, mint a birodalom által a barbár elitnek jutott ajándékokat. A régészeti leletek mögött meghúzódó folyamatokat leginkább az „ajándékkereskedelem” fogalma magyarázhatja. Ez nem pusztán szimbolikus/ceremoniális jelleget társít az ajándékozás gesztusához, hanem nyilvánvalóan „előnyök” biztosítását feltételezi a megajándékozott fél részéről (pl. a békés egymás mellett élés garantálása). A jelenség intenzitásának megítéléséhez, a korábbiakhoz hasonlóan, szintén a germán Barbaricum felé kell tekintenünk: részben a Római Birodalom

markomannokkal ápolts szövetségi rendszerének vetületeként értelmezhető a bronzedények (pl. serpenyők, vödörök) koncentrációja a Duna északi határsávjában. Ezzel szemben a lelettípus a szarmata Barbaricumban lényegesen alulreprezentált, hiszen a legfrissebb anyaggyűjtés alapján a teljes Alföld területéről (!) mindössze 19 lelőhelyről lehetett ilyen tárgyakat dokumentálni. Ennek megfelelően meglehetősen más birodalmi politika érvényesülhetett a két népesség irányában.

A Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban felszínre került római tárgyak meghatározó része tehát kétségtelenül kereskedelem eredményeként juthatott a helyi közösségek birtokába. A szervezett árucserre kezdeménye-

zője feltehetően a római fél lehetett: a kapcsolatfelvétel politikai indíttatását hangsúlyozza, hogy az árucserre intenzitása látszólag követi az alföldi szarmaták mindenkor katonai potenciáljának változásait az 1–5. század időintervallumában. Hiba lenne ennek ellenére a szarmata–római kereskedelemre nem kétirányú folyamatként gondolni. Az Aquincum előterében elhelyezkedő Üllő 5–9. lelőhely szarmata településének rendkívüli mennyiségű, 3481 edénytörédeket számláló, importált kerámiaanyaga egyértelműen mutatja az árucserre mögött álló barbár „keresletet”. Példaként említhetjük erre, hogy a vizsgált leletanyag importjában a finom kidolgozású, fényes bevonatú asztali edények aránya 91,5%, míg a közeli aquincumi fazekasműhelyek gyártási programjában az ugyanilyen típusú edények csupán a termelés 1,6–8,2%-át teszik ki!

Zárszóként újra hangsúlyoznunk kell a fentiekben tárgyalt elméleti keretek bizonytalanságait. A szarmata Barbaricum hagymagombos fibuláinak kutatástörténete tökéletes példát biztosít erre. A Római Birodalomban katonai és polgári rangjelző szerepet betöltő tárgytypus az alföldi kutatás többféleképpen is értelmezte korábban: a madarasi javított darabokat publikálójuk zsákmányként közli; Vaday Andrea jelenlétükhöz egyaránt köt római katonai jelenlétet, de említi a szarmata szövetséges katonai vezetőknek jutatott ajándék lehetőségét is. A lelettypus magas száma az európai Barbaricumban azonban sugallhatja

a tárgytypus szélesebb körű beágyazottságát is. Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a megcsonkított példányok eredeti funkciójukat elvesztve akár kereskedelmi forgalomba is kerülhettek.

Farnese típusú
Herkules-zobor
az olaszországi
Folignóból

Egy római orvos a Barbaricumban

20

GULYÁS ANDRÁS ZOLTÁN – SAMU LEVENTE

Jászberény és Jánoshida határán, egy elhagyott Zagyva-meander által körülölelt félszigeten egy Árpád-kori település nyomaira bukkant évtizedekkel ezelőtt Kerékgyártó Gyula terepi kutató. A jászági lelőhelyek legkiválóbb ismerője az utóbbi 40 évben több száz új régészeti lelőhelyet fedezett fel és mutatott meg a Jász Múzeum munkatársainak, valamint a Jász Múzeumhoz köthető közösségi régészeti csoport tagjainak. Majd a múzeum munkatársai 2021 tavaszán meglátogatták a fent említett lelőhelyet, ahol az Árpád- és vaskori kerámiatöredékek mellett több fémleletet is begyűjtöttek fémkereső műszerek segítségével. Az Árpád-korból egy Szent István korában vert denár, míg a vaskorból több nyílhegy és fémtöredék került elő a földből.

A fémkeresős kutatás során azonban más korszakból is kerültek elő fémleletek. Egy, a középső rézkori bodrogkeresztúri kultúrához köthető aranycsüngő nagy szenzáció volt, de igazán a 7–8. századból származó avar

kori aranytárgyak keltették fel a kutatók érdeklődését. A lelőhelyre a Jász Múzeum munkatársai a közösségi régészeti csoport – a „Jászakasok” – segítségével többször is kilátogattak, és a 3 hektáros területet nagyon alaposan átkutatták. Az eredmény egy olyan, a 7–8. századra keltezhető leletegyüttes volt, amely alapján a korszakban egyedülállóan gazdag avar temetőre következtettek a kutatók.

A temető feltárási munkálataihoz a Jász Múzeum szakemberei felkeresték az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetét, valamint a munkákba bekapcsolódtak az akkor még Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (jelenleg HUN-REN) Régészeti Intézetének szakemberei is. A feltárást megelőző magnetométeres felmérés készült és szisztematikus terepbejárás is zajlott a területen,

♦ A sírból előkerült orvosi eszközök restaurálva (fotó: Rusznák Gábor)

ezek alapján 2022-ben kijelöltek egy egy méter széles szondát, valamint egy különálló kutatási szelvényt.

Végül 2022 szeptemberében valósult meg az első feltárás a területen. Az ELTE Régészettudományi Intézet tanárai és hallgatói, valamint a Jász Múzeum szakemberei és a közösségi régészeti csoportja vettek részt a munkákban. A feltárást a Jász Múzeum részéről Gulyás András Zoltán, az ELTE részéről pedig prof. dr. Vida Tivadar, dr. Samu Levente, dr. Siklósi Zsuzsanna és dr. Szilágyi Márton vezette. A feltárás során az avarokhoz köthető négy teljesen kirabolt, nagy méretű és rendkívül mély sírgödört tártak fel. Az avar kori sírok mellett egy kelet-délkelet – nyugat-északnyugat tájolású, 220 cm hosszú és 60 cm széles, összesen a felszíntől 70 cm mélyen megásott sírgödörben egy hátára fektetett, 50–60 éves férfi csaknem bolygatatlan csontváza került elő. A későbbi antropológiai vizsgálatot dr. Spekker Olga (Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék) végezte el. A férfi koponyája, hosszúcsontjai jó megtartásúak voltak, azonban a törzs többi csontja sajnos szinte teljesen szétmállott. A koponya mellett egy orvosi eszköz, egy szike feküdt. A jobb térdénél pedig egy sima, ovális átmetszetű dörzskő helyezkedett el. A jobb és a bal lábfejnél pedig hosszú, összekorrodálódott fémtárgyak feküdtek.

A feltárás során egy hatalmas vihar kerekedett, ami miatt a sír bontását is félbe kellett hagyni. Azonban a sírt már nem lehetett lefedni, ezért a vihar előtt még in situ [azaz eredeti, temetkezési helyzetben – a szerk.] a lábfejjel és az alsó lábszárral együtt felszedték a sírt. A sír felszedett részeit Budapestre szállították, az Archeolore Kft. restaurátorcsapatához, ahol Döbröntey-David Szilvia vette kezelésbe a fémtárgyakat.

• **Légi fotó a lelőhelyről**
(fotó: Fülöp Dániel)

• **A feltáró csapat** (fotó: Menyhárt Gábor)

• **Ásatási pillanatkép**
(fotó: Samu Levente)

A lassú, rendkívül pontos bontás során kirajzolódott két kis 20×5×5 cm nagyságú faláda képe, melyben orvosi eszközök foglaltak helyet. A bal lábnál egy csontvéső, egy spatula, egy vasból készült fogó és egy bronzcsipesz, a jobb lábnál pedig három szike, egy csontemelő, a hozzávaló plusz cserélhető fejjel, egy vaskés, egy fúró vagy fűrész, valamint a faládának egy zsanérja helyezkedett el. Mindkét ládában egy-egy sárga anyagból készült, magas kéntartalmú gömb alakú tárgy volt az eszközökhöz hozzákörrodálódva, mely a korszakban használt orvosság maradványa lehetett.

A három szike és a csontemelő feje cserélhető acélból, a testük bronzból készült. A szikék közepét, ahol a tárgyat az orvos kézbe vette, ezüst tausírozással díszítették. Mindegyik orvosi eszköz nagyon jó megőrzésű és jól kiegyensúlyozott volt.

A sírban más, a halott korára, származására, társadalmi rangjára utaló tárgy, melléklet nem volt. A sír tájolása kissé eltért a többi kelet–nyugat irányú, az avar korba keltezhető sírgödör tájolásától, de a helyszínen a csontváz korát nem lehetett megállapítani.

• A feltárt sír

• A sírből előkerült orvosi eszközök restaurátlanul

Kezdetben az orvosi műszerek párhuzamai alapján a Kr. u. 2–3. századra keltezték a szakemberek a csontvázat, mivel az orvosi eszközök közül az egyik szikének és a csontemelőnek a Kr. u. 2–3. századból ismertek a párhuzamai. Később a csontból vett C14-es minta kiértékelése alapján végül az 1. századra határozták meg a férfi halálát.

A rendkívül korai keltezés, illetve az orvosi eszközök kidolgozásának minősége rengeteg kérdést vet fel a kutatók előtt. Mit keresett egy orvos a Római Birodalmon kívül ebben az időben? Honnan származik, és miért temették el vele együtt a rendkívüli értéket képviselő eszközeit?

Bár a római élet emlékei egyre gyakrabban kerülnek elő a Jászságból is, gondoljunk csak a Jászboldogházán a 20. század elején előkerült római sírkőre, az 1980-as években Pusztamonostoron megtalált bronz Ápisz bikaszoborra, vagy esetleg a 2022-ben Jászberényben felszínre hozott feliratos faragott kőre, de a Jánoshida mellett előkerült orvosi eszközkhöz hasonló tárgyak még a birodalmon belül is nagyon ritkák voltak, ezek használata ugyanis rendkívüli szakértelmet igényelt. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Jászság területére a rómaiak nem tudták kiterjeszteni hosszabb távon uralmukat.

• A sírból előkerült orvosi eszközök restaurálva
(fotó: Rusznák Gábor)

A Római Birodalmon belül egyébként a görög orvosi iskolák voltak a leghíresebbek, ezekből az iskolákból származtak a leghíresebb orvosok. Ezek az orvosok később a birodalmon belül mindenütt elterjedtek, a legjobbak pedig az uralkodók udvari orvosaiá válhattak. A Jánoshida mellett előkerült orvosi eszközök rendkívüli minősége azt mutathatja, hogy használója egy valóban magasan kvalifikált orvos lehetett.

A Jászság területén ebben az időszakban váltották fel a kelta törzseket a keletről beköltöző, iráni nyelvet beszélő szarmaták. Egy jól képzett orvos megjelenése ebben az időben a szarmata területen valószínűleg csak abban az esetben lehetséges, ha a gyógyító egy, a területre vezetett római hadjárat során elkísérte magas rangú, előkelő gazdáját, majd váratlanul itt veszítette életét, a Barbaricumban. A másik lehetőség, hogy egy előkelő barbár vezetőhöz küldték segítségül, ám a kiküldetése közben elérte a halál. Bármelyik válasz is áll közelebb a valósághoz, az biztos, hogy a környezetében nem volt másik orvos, aki folytathatta volna a munkáját, és aki használni tudta volna elődje speciális felszerelését. Ez okból, valamint az orvos iránti tisztelet jeléül kerülhetett végül bele a sírba, az elhunyt lábaihoz a két, orvosi eszközökkel teli ládika.

• Portelektől délre található szarmata temető
(fotó: Fülöp Dániel)

Borsódi Martin

A SZARMATÁK MEZŐGAZDASÁGÁRÓL

24

Időszámításunk után 20 körül, a Dunántúl római provinciává szervezését követően egy új nomád népesség költözött a Duna–Tisza közére: a szarmaták. Ez az iráni nyelvet beszélő közösség korábban a mai Ukrajna és Oroszország területén a velük rokon szkítákat legyőzve alakított ki hegemoniát. Elsőként a Kárpát-medencébe a jazignak nevezett törzsük érkezett, amelyet azután később újabb szarmata néptörzsek is követtek. A térség legkorábbi, szarmatákhoz kapcsolható időszakát a korszakból származó leletanyag gazdagsága miatt aranyhorizontnak nevezi a kutatás. Ebből az időszakból csak temetkezéseik ismertek, aminek oka talán az állandóan mozgásban lévő közösségek nomád életmódjával magyarázható. Ugyanakkor a római császárkorban az Alföldre jellemző éghajlat és vegetáció korántsem kedvezett a nagyállattartó-vándorló életmódnak, ezért a szarmaták rövidesen letelepült földművelőkkel váltak. Ekkortól, azaz a 2. századtól kezdve ismerjük állandó településeik régészeti nyomait. Az már korábban felmerült, hogy a szarmaták már a földművelés ismeretében költöztek a Kárpát-medencébe, ugyanis a szovjet utódállamok területén található temetkezéseikben kisebb számban kerültek elő sarlók is. Fontos

ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy a keleti szarmata telepkutatás meglehetősen nagy elmaradással küzd, de remélhetőleg a szarmaták földművelésének meglétére, avagy nemlétére vonatkozó kérdésre a szakemberek a közeljövőben választ találhatnak. Akárcsak hazánk területén, ahol a mezőgazdaságra utaló, korai idősokra tehető régészeti emlékek hiányoznak. Ráadásul a kérdés eldöntésében nagy segítséget jelenthetne az archaeobotanikai anyag is, amivel ugyancsak nem rendelkezünk az 1. és 2. századból. A későbbi időszakból származó szarmata lelőhelyek (Hódmezővásárhely-Solt-Palé, Szalkszentmárton-Dögtemető) archaeobotanikai anyaga alapján ugyanakkor fő terményüknek a köles számított, de a pelyvás tönke búzát is termesztették. Ebből a szempontból az egyik legfontosabb 3–4. századi szarmata lelőhely a Kiskunhalas-Nagyszéken feltárt telep, ahonnan Gyulai Ferenc közel 30 ezer szenült maradványból 90 különféle fajt különböztetett meg. A legtöbbször előforduló hatsoros árpa és köles egyébként épp a nomádok körében népszerű növények. Ezen

Szarmata lovasok ábrázolása Traianus oszlopán

Köles

rövidebb tenyészidejű és kevesebb gondozást igénylő növények azonban inkább a szarmata hagyományok részét képezhették, s a valódi életmódjukra a fejlettebb mezőgazdasági kultúrát és letelepült életmódot igénylő búzafajok meglétéből lehet következtetni. Pelyvás búzákat, tönkét és alakort is termesztettek, de mellettük kis mennyiségben előfordult tönköly, közönséges és sarkos szemtermésű törpe búza, csupasz árpa, kétsoros árpa, valamint rozs is. Két esetben szórványként talán kultúrfajhoz tartozó abrakzab is előfordult. Megfigyelhető volt az is, hogy a fenti lelőhelyen előkerült minta nagyon sok cséplési maradékot (pelyvalevél, kalászorsó-töredékek, gyommagvak stb.) is tartalmazott.

Amíg a provinciális római lakosság növénytermesztésére és kertkultúrájára számos bizonyíték áll rendelkezésre, addig az Alföldön élt barbárok egykori növénytermesztési szokásairól meglehetősen keveset tudunk. A barbaricum települések feltárása során többnyire sajnos nem fordítottak figyelmet a régészeti növénytanra. Annyi mégis leszűrhető a meglévő adatokból, hogy az itt élt népek gabona-termesztési kultúrája jelentős eltérést mutatott a rómaiakéhoz képest, a termesztett növényeket illetően pedig komolyabb változás nem következett be az óskori állapotokhoz képest. A fejlett agrikultúrát igénylő csupasz közönséges búzával ellentétben a Barbaricum területén továbbra is inkább a pelyvás gabonákat: az alakort és a tönkét részesítették előnyben, noha ebben közrejátszhattak a keletről hozott hagyományok is. A témát érintő írott forrásanyag is nagyon szegényes: Ptolemaiosz a 2. század közepén a szarmaták városairól tesz említést, idősebb Plinius pedig arról ír, hogy ételük a lovak tejével és vérével kevert köleskása volt.

Az elmúlt évtizedek nagyberuházásai során felszínre került leletanyagok feldolgozása bőséggel nyújt majd feladatot az elkövetkezendő régészgenerációk számára. Az alföldi közöletlen anyagok nagy részének áttekintése arra is rámutatott, hogy több nagyon ritka vagy mindeddig nem ismert mezőgazdasági eszköz is megtalálható a szarmaták emlékéanyagában.

Az Üllő 5. lelőhelyen megtalált egyik szőlőkés

Lapát alakú ekevas (Tiszagyenda-Lakhatom)

Sarló (Makó-Ipari Park 1. lelőhely)

26

Kasza (Ecser 7. lelőhely)

Kapa (Ada 2. lelőhely)

Ásóvasalás (Nyíregyháza-Oros-Lévai tag)

Közismert, hogy a rómaiak honosították meg a szőlőkultúrát hazánk területén, amelyről szőlő- és bormaradványok is tanúskodnak (lásd még Vörös Gabriella cikkét ebben a lapszámban). A szarmatáknál is közel ugyanennyi helyről ismertek borszőlő magjainak maradványai, amelyet korábban a rómaiak által szállított gyümölcsként vagy aszalványként (mazsolaként) értelmezett a kutatás. Pannonia keleti határához közel, az Üllő 5. lelőhelyen fellelt két ívelt pengéjű, kis méretű kés új megvilágításba helyezi a témát. Az ilyen méretű és formájú késeket az intenzívebb, nagyobb hagyományokkal rendelkező bortermelő provinciális vidékeken szőlőszedő késként – a fürtök vágására használt eszközöknek – határozzák meg. Jelenlegi régészeti ismereteink egyelőre nem szolgáltatnak elegendő adatot arra nézve, hogy a szarmaták milyen kapcsolatban álltak a szőlővel és borral. Annak a lehetősége azonban, hogy megpróbálkozhattak a szőlőtermesztéssel és akár a borkészítéssel, nem vetendő el, hiszen az üllői lelőhely a szarmata szállásterület egyik legromanizáltabb részén, az Aquincummal szemközti térségben található, ahol érthető módon római hatás a barbárokat.

A szarmaták a földet ekevas segítségével készítették elő, amelyből előfordult egy köpűs nyelű példány is, de ezt leszámítva a többi már a későbbi évszázadokban használthoz nagyon hasonló lapát alakú. A rómaiak által széles körben használt csoroszlából – az ekevas elé szerelt, a talaj felhasítására szolgáló vágóélből – mindössze egy ismert mindeztáig, ekehúzó láncot pedig még nem azonosítottak az Alföldön. Ezek alapján feltételezhető, hogy a szarmaták valamilyen egyszerűbb szerkezetű ekét használhattak.

A megtermett gabonát a szarmaták is sarlókkal takarították be. Ez jelenti a mezőgazdasági eszközök legnépesebb csoportját. Alakjuk és méretük meglehetősen változatos, de alapjaiban eltérő a római területeken használt típusoktól. Sarlóik élét nem fogták, így ezekkel a talajhoz közel csapták le a szárat, még a kaszával történő aratásnál is rövidebb tarlót hagyva.

A szarmaták használtak kaszát is, noha nem az aratás, hanem takarmánygyűjtés során, mely tárgy így az állattartással állt összefüggésben.

A föld megművelésére kapákat is alkalmaztak, amelyeket két csoportra szokás osztani: a laposkapákra, amiket főleg a szőlőkben és kertekben használtak, valamint az irtókapákra, amiket elsősorban az irtásra használhattak fel. A szarmata szállásterületen az utóbbiból ismert több példány.

A leletanyagban némi meglepetésre megjelennek a talaj lazítására és keverésére szolgáló eszközök, így az ásóvasalások is. Az ásóbotból kialakult faásók élét egykori használói meg akarták óvni az erős kopástól, ezért vaslással látták el azokat. A belső oldalán vályús kialakítású vasalást, azaz papucst húztak a faásóra. Majd pedig ezt a végeinél felszegelheték, esetleg szurokkal rögzíthették egymáshoz vagy a fát vízbe áztatva rögzíthették egymáshoz a fát és a vasat. Ásóvasalásokból mindössze hat darab képviselteti magát a szarmata szállásterületen, ám ez is jelentős mennyiség annak tudatában, hogy eddig nem volt biztos adat ennek a zömében középkorban elterjedt eszköznek ennyire korai használatára.

Annak kiderítése, hogy az egyes tárgytípusok átvételét pontosan honnan tudjuk eredeztetni, még a jövő kutatási feladata, de a fellelhető párhuzamok már most is kijelölik a lehetőségeket. Azzal kapcsolatban, hogy a most bemutatott eszközöknek fából készült egyszerűbb változatai mennyire lehettek széles körben elterjedtek, csak sejtéseink lehetnek. A vaseszközök mennyiségi bővülése ugyanakkor rávilágít arra, hogy a szarmatáknál gyakori malomkövek és gabonataroló gödrök nem pusztán az import feldolgozásának és tárolásának tárgyi bizonyítékai, hanem részben a helyi növénytermesztéssel lehettek összefüggésben.

A földet művelő bibliai Ádám
(Canterbury katedrális, 1176 körül)

Tönkebúza

Walter Dorottya

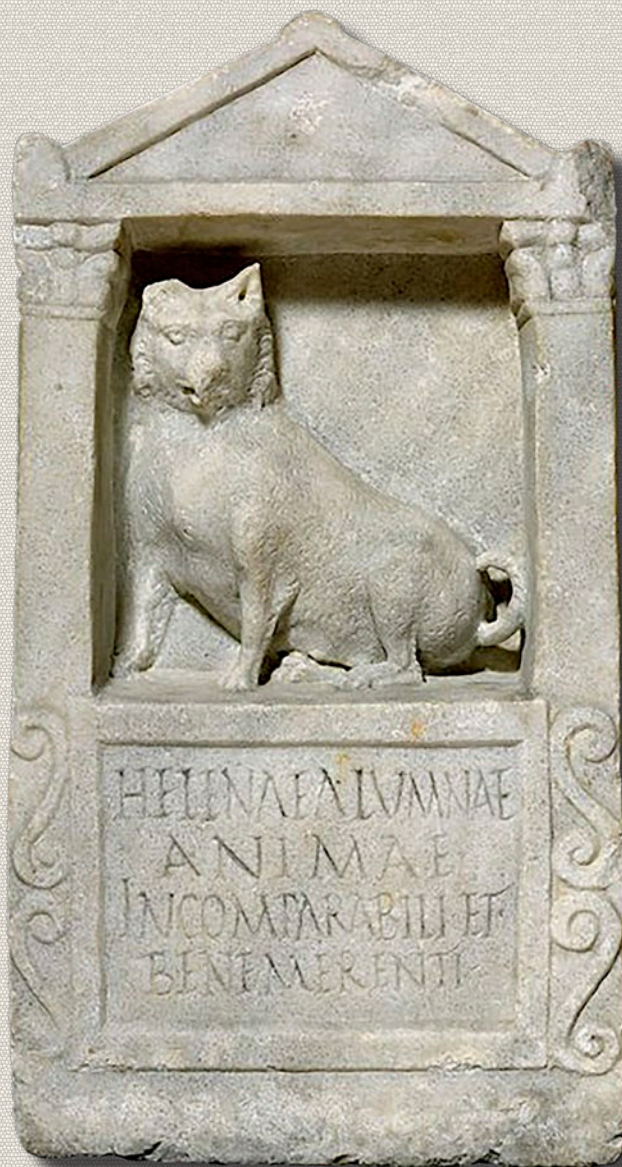
A TÚLVILÁG ŐREI A RÓMAI KORI ALFÖLDÖN

28

A kutya már évezredek óta az ember segítőkész társa, a hűség jelképe. A római korban a kedvtelésből tenyésztett és tartott ölebek roppant népszerűvé váltak. Erről tanúskodnak a kutyáknak állított sírkövek, a feliratok, a kutyaszobrok, a mozaikok és a freskók sokasága. A kor népszerű állatai fontos szerepet töltöttek be a mindennapi életben, a házörzéstől kezdve a vadászaton át a síron túli világig.

A legismertebb római kori házörzőkutya-ábrázolások a Kr. u. 79-ben a Vezúv kitörése által elpusztított Pompejiből származnak. Az ókori romvárosban számos fekete-fehér mozaikpadló maradt fenn, melyek közül a legismertebb a „cave canem”, azaz „vigyázz, a kutya harap” feliratú. Az állatokat rendszerint láncra kikötve ábrázolták a lakóházak bejáratainál.

A rómaiak Kárpát-medencei megjelenése a kutyákkal kapcsolatos attitűd megváltozását itt is magával hozta. Pannoniában több mint kétezer évvel ezelőtt a kistestű ölebeektől a nagy méretű, agárszerű kutyaig roppant sokszínűség mutatható ki. A provincia lakói házaik körül is számos kutyát tarthattak, melyet a kutyacsontvázak és a haszonállatok csontjain megfigyelhető gyakori rágásnyomok is bizonyítanak. De e házikedvencek népszerűségét egyéb régészeti leletek is alátámasztják, így például a baracsi római tábor tetőcserepein végigsétáló eb mancsnyomai, a biatorbágyi, kutyamotívummal ellátott edénytöre-

Egy máltai kutyának állított római kori márvány sírkő a Kr. u. 2. századból, melyen ez olvasható: „Helénának, fogadott gyermekemnek, páratlan lélek, megérdemli a dicséretet”

dék, avagy az aquincumi, futó kutyát ábrázoló mécses. Noha ezek az állatok elsősorban őrzési feladatokat láttak el, ugyanakkor a rómaiak vadászat céljából is tartottak ebeket, melyeket kifejezetten a gyors futásra treníroztak. A jól képzett vadászkutyák nagy értéket képviseltek és státuszszimbólumnak számítottak. A kutyák sokoldalúságáról az ókori római író, Cicero is megemlékezett: „Az a rendíthetetlen hűség, amellyel a rábízott vagyont védelmezi, ahogyan szembezáll a támadókkal, az az ügyesség, amellyel a nyomot követi vagy kitűnik a vadászatban – mindez igazolja, hogy a kutyát az ember szolgálatára rendelték a halhatatlan istenek.”

A rómaiak állattartása viszont közvetlen hatással volt a szomszédos, alföldi területeken élő

„Cave canem” feliratú mozaikpadló a tragikus költő házából (Pompeji, Kr. u. 1. század)

Házórző kutyát ábrázoló mozaikpadló Paquius Proculus házából (Pompeji, Kr. u. 1. század)

Pórázra kötött kutyát ábrázoló mozaikpadló Orpheus házából (Pompeji, Kr. u. 1. század)

szarmaták állattartására is. A kutyák a 2. századtól kezdve egészen a késő szarmata kor (az 5. század) végéig jelen voltak a Kárpát-medencei Barbaricumban. Jellemzően kétféle kutyatípus terjedt el, a középmagas, nagy méretű gall–római agár helyben továbbtenyésztett változata és a középmagas, arányos testfelépítésű, erőteljes koponyával rendelkező, több célra is használható, ’átlagos’ kutyák. Míg az első típus használatában inkább a vadászott állatok elejtésében nyilvánult meg, addig a második csoportba sorolható ebek az állattartásban nélkülözhetetlen, őrző, terelő, védő feladatokat látták el. A kétféle kutyatípuson túl a puli, továbbá a pointer jellegű kutyák és a kopók meglétéről is tudunk. Ezek kereskedelmi árucikként kerülhettek a szarmatákhoz.

A hazai régészeti hagyatékból kutyacsontvázak temetőkből és településekről egyaránt ismertek, azonban a jelenség mégsem mondható tipikusnak. Teljes vagy részleges kutyavázak a sírokat kerítő árkokból, a sírok közelében megásott gödrökből és eseteként magukból a sírknákból kerülnek elő.

A szarmata temetkezési rítus egyik jellegzetessége az elhunytak sírjainak körülárkolása. A korszakban megszokott módon a sírokat egy több méter átmérőjű ovális, kerek, ritkábban szögletes árkokkal kerítették körbe. A legelterjedtebb nézetek szerint a szarmata árokkeretes sírok rituális rendeltetésűek, a sírt övező árkokkal a halottat elkülönítették az élők világától, így alakítva ki számukra egy szakrális teret. Az árkok déli része nyitott volt, tehát bejárattal rendelkezett. Az árkok számos esetben tartalmaznak leletanyagot, ami gazdag információt szolgáltat a nép temetkezési szokásairól is. Az árkokból leggyakrabban a halotti torhoz köthető edénytöredékek, állatsontok (ló, szarvasmarha, kutya), állatkoponyák vagy akár egész állatvázak is ismertek, sőt tudomásunk van az árkokba temetett halottakról, csecsemőkről és felnőttekről egyaránt.

A kutatás úgy véli, ezek az állatok a szarmaták temetkezésénél kísérő mágikus, rituális szokásaival állhatnak szoros kapcsolatban. Csanádpalota határában a Kr. u. 4. század végén ásták meg egy 23 évnél idősebb felnőtt nő sírját, melynek körárkába két felnőtt pásztorkutyát helyeztek. Az állatok gondos fektetése, jó megtartású, hiánytalan ép vázcsontjai a kutyák rituális leolását sejteti. Hasonló jelenség Szeged környékén Kiskun-

Kutyalábnymok a baracsi római kori tábor tetőfedő cserepein (fotó: Novotnik Ádám)

dorozsma-Subasa, valamint az Alföld északi részéről Pócspetri, Nyíregyháza-Felsősimas és Üllő szarmata kora keltezhető temetőiből is ismert. Ezen temetkezések közös vonása az, hogy a kutyavázak mindig a sírok kerítő árkok egy meghatározott helyéről, annak déli végéből kerültek elő. A kutyák talán mint az alvilág őrei védhették az elhunytat itt. Elképzelhető, hogy a szarmaták a kutyákra akár ún. pszükhopomposzként is tekinthettek, azaz olyan lényként, melynek feladata az elhunyt lelkének átkísérése a túlvilágra. A kutyák túlvilági szerepe más kultúrák mítoszaiban szintén felfedezhető. A görögöknél Hádész kapuját egy óriási háromfejű kutya, Kerberosz őrizte, aki a túlvilág és a feltámadás szimbóluma volt, míg a skandináv/germán mitológiában az alvilágot Garm, Hel istennő kísérőkutya figyelte.

A szarmata kori Barbaricumban egész kutyavázak főként a településekről kerülnek elő. Ezen állatok zöme azonban természetes úton elpusztult eb, melyeket egykori gazdáik másodlagosan a háztartási hulladék tárolására szolgáló gödrökbe helyeztek. Akadnak azonban olyan esetek is, amikor gyaníthatóan egy-egy házikedvenc búcsúztatásával találkozhatunk. Ilyenkor az állat mellé a túlvilági útravalót jelképező edényteredéket vagy más állat csontjait tették.

Két kutyaváz a szarmata kori sír körárkának bejáratában (Csanádpalota-Országghatár M43 56. lelőhely)

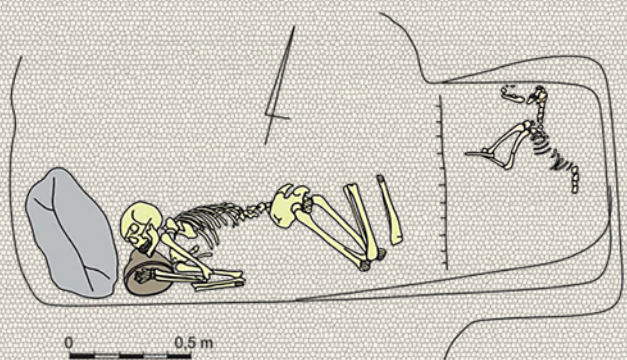

Szarmata kori sír kerítőárból előkerült halotti tor maradványai (Csanádpalota-Országghatár M43 56. lelőhely)

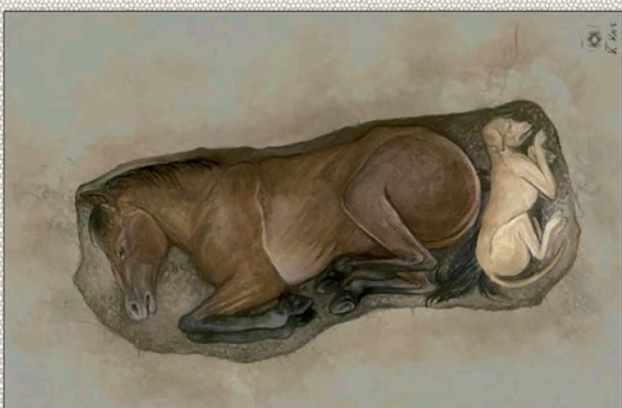
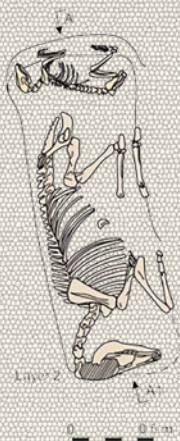

Kerítő árkokból előkerült kiegészített főzőfazekak (Csanádpalota-Országhatár M43 56. lelőhely)

A szarmata kori kerítőárkokban a kutyák mellett gyakorta fordulnak elő a lovak egyes testrészei is. Az ókori szerzők a szarmaták keleti rokonai kapcsán megemlékeznek a rituális lóáldozás szokásáról is. A Kr. e. 5. században élt görög történetíró, Hérodotosz a szarmatákkal rokon masszagétákról az alábbiit jegyezte fel: „Az istenek közül egyedül a napot tisztelik, s lovat áldoznak neki. Ennek az áldozatnak az a magyarázata, hogy a leggyorsabb isten tisztelete a leggyorsabb állat feláldozását kívánja meg.” Évszázadokkal később, a Kr. u. 1. században élt görög földrajzi író, Sztrabón hasonlóképpen vélekedett: „csak a napot tartják istenüknek, s ennek lovat áldoznak”. A kutatás ezzel a rítussal hozza kapcsolatba az alföldi szarmaták sírjait kerítő árkokban talált lókoponyákat, lófogakat és lócsontokat. Valószínűsíthetően a lovakat a halotti tor során áldozhatták fel, és az állat fogyasztásra alkalmatlan testrészeit helyezhették az árokba, ezzel szimbolizálva a teljes állatot.

Ember- és kutyatemetkezés Neyzats temetőjéből

Ló- és kutyatemetkezés Neyzats temetőjéből

Római kori agár márványszobra (Louvre)

Kutyatemetkezés Neyzats temetőjéből

Az alföldi kutyatemetkezések legmegdöbbentőbb esetei azok, ahol az egykori települések gödreiben az állatok mellett emberi maradványok is előkerülnek. Az első ilyen objektum Tiszaföldvár-Téglagyár telepen láttott napvilágot, ahol egy gyermeket és két kutyát tettek egy gázlómadár tojásaival együtt egy közös gödörbe. Hasonló eset Dunakeszi-Aliga major telepen lelhető fel, ahol egy gyermeket és két kölyökkutyát temettek el úgy, hogy az egyik ebet természetellenesen kifordított fejfel magára a gyermekre fektették. Makó-Beke-tanya lelőhelyen pedig egy 50–59 év körüli elhunytat helyeztek végső nyugalomra két vadászkutyaival, melyek a terrierek/agarak jegyeit viselték magukon. Ezen speciális jelenségek értelmezése során felmerül a gyanú, hogy az állatok hasonló szakrális funkciót tölthettek be, mint a temetőkben feltárt társaik.

◇ ◇ ◇

Az alföldi szarmata kori kutyák rituális temetésének szokása gyaníthatóan elődeiktől, azaz a steppei szarmatáktól eredeztethető. A kutyatemetkezések gyakran fordulnak elő a Fekete-tenger északi partvidékén található temetőkben is. Ezek közül is kiemelkedik a Kr. u. 2–4. századra keltezhető Neyzats temetője, ahol 22 kutyacsontváz került elő. A sírok három csoportra oszthatók, csak kutyatemetkezések, kutyát és lovat, valamint emberi és kutyacsontvázakat tartalmazó sírok. A neyzatsi kutyák valószínűsíthetően a temetést kísérő különféle rituálék állatáldozatai lehetnek.

1974 vége felé egy tiszaföldvári munkás leleteket vitt be a szolnoki Damjanich János Múzeumba. Elmondása szerint a tárgyakat a tiszaföldvári téglagyár területén találta, és azokat két vagy három sírból gyűjtötte össze. Ezek között volt az első olyan ismert szarmata lunula csüngő, amelynek a közepébe egy római gemmát (azaz vésett ékkövet) illesztettek. De vajon mi lehetett az oka annak, hogy a szarmaták egy római gemmát választottak a lunula fő díszének?

Ternovác Adél

Egy Vitellius (69) érem hátoldala: Victoria egy pálmatorzsre állított pajzsra ír (American Numismatic Society, RIC, II. kiadás, Vitellius 123)

Újrahasznosítva

Egy római gemma a szarmata Barbaricumban

A kérdés megválaszolásához az alábbiakban elemezzük a gemma fizikai jellemzőit, továbbá az ékkő képét és annak stílusát, hogy ezáltal rekonstruálni tudjuk a tárgy hosszú élettörténetét. A kutatás célja, hogy felvázoljuk egy római tárgy adaptációját a szarmata kultúrába, hogy ennek révén tovább gazdagítsuk a tudásunkat a két nép közötti kulturális kapcsolatokról.

A gemma karneolból, egy vöröses színű kvarckőből készült, amely a római császárkori gemmaművészet legkedveltebb anyaga volt. A formája álló ovális, előlapja lapos, oldala a hátoldal felé szélesedik. A mérete 15×20 mm. Felső peremét egy erősebb ütés érthette, melynek hatására egy kisebb rész kitört belőle. Ezt leszámítva a tárgy lényegében ép, a felülete tiszta és fényesre csiszolt, vésett ábrázolása jól kivehető.

A gemma előlapjára a győzelem istennőjét, a bal lábával egy kőre lépő szárnyas Victoria alakját vésték. Az istennő egyik kezével az előtte álló oszlopra helyezett pajzsra ír, a másikkal

A lunulába illesztett karneolgemma (Damjanich János Múzeum, fotó: Vágó Ádám)

pedig felülről támasztja azt. Victoria istennő pajzsra író ábrázolása gyakori motívum volt a görög-római művészetben: a képtípust egy Észak-Olaszországban, Brescia városában előkerült, Victoriát ábrázoló bronzszobor után bresciai típusnak nevezik. A Kr. u. 1. századra keltezhető névadó szobor esetében Victoria az előrenyújtott bal kezével a bal combján támasztott – azóta elveszett – pajzsot rögzíti, jobb kezével pedig – egykor íróvesszőt tartva – ír rá. Ez a típus feltehetően az ún. capuai Aphrodité Kr. e. 4. századi szobortípusából eredeztethető, amelyen Aphrodité bal lábával hasonlóképpen egy sisakra lép, de tekintete lefelé irányul, és két kezében a hadisten, Arész pajzsát tartja tükörként maga elé. Gemma-képeken, azok apró mérete miatt Victoria csak ritkán lép sisakra: lábát általában egy, vagy több egymásra helyezett kőre, vagy egy-egy talpazatra helyezi.

A bresciai típus különösen nagy népszerűségnek örvendett

A hold alakú lunula csüngőket nők és leánygyermek hordták ékszerként, mindamellett óvó-védő talizmánként is használták őket. Mint szimbólum, a Hold az őskor óta része különböző kultúrák hiedelemvilágának: természetfeletti jelenségeket, babonákat, isteneket társítottak hozzá.

a császárkorban. A győzelem megszemélyesítőjeként és Mars attribútumaival (pajzs és sisak) kiegészülve Victoria az uralkodó katonai győzelmeit és legitimitását szimbolizálta. A gemmák mellett gyakran szerepelt császárkori érmeken és domborműveken is, például feltűnik Traianus oszlopán is, hirdetve a rómaiak dákok feletti győzelmét.

Elsőként Vitellius (69) császár érmein jelent meg a bresciai típus azon variációja, amelyen Victoria a térde helyett egy állványon, egy oszlopon vagy egy pálmatorzsön támasztja a pajzsát. A változat kialakulásának praktikus okai lehetnek: ily módon nagyobb teret és hangsúlyt kapott a pajzs és a rajta lévő szöveg. A fémpénzekkel ellentétben azonban a gemmák felülete és képmezőik mérete nem volt alkalmas arra, hogy betűket véssenek a pajzsra, így valamennyi gemmán a pajzs helyét egyszerűen csak kimélyítette a vésnök.

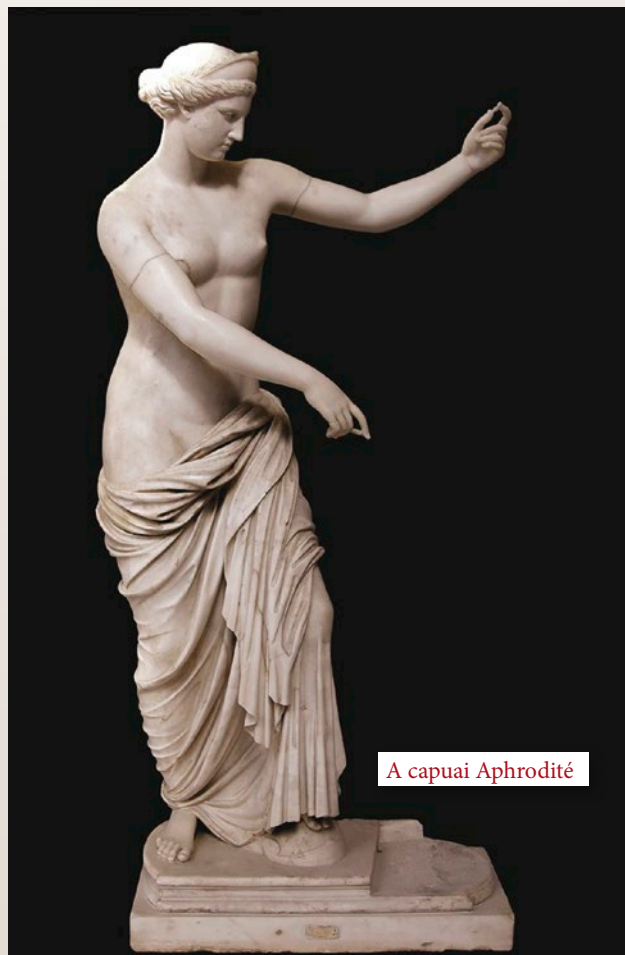

Arany lunula csüngő Tiszaföldvárról
(Damjanich János Múzeum, fotó: Vágó Ádám)

Mindez keltezési szempontból azért fontos, mert az elemzett gemmán is oszlopon pihen a pajzs, így valószínűsíthető, hogy a gemma képe, így maga a tárgy sem készülhetett Vitellius uralkodása előtt.

Már a görög művészet klasszikus és hellenisztikus kori gemmáit is aprólékos kidolgozás és realiztikus ábrázolásmód jellemezte. A gemmák iránti fokozatosan növekvő kereslet a késő köztársaság kortól azonban előrevetítette a tárgyak császárkori tömegtermelését, amely leginkább a vésetek gyenge minőségében mutatkozott meg. Habár a császárkor alatt is készültek kiváló darabok, a gemmák egy jelentős része az alacsony minőségű ékkövek sorát gazdagította. A lunulát díszítő karneol esetében bár a véset elnagyolt, Victoria alakja egyértelműen azonosítható, ahogyan a típus további mo-

A bresciai Victoria-bronzszobor
(Santa Giulia Museum, készítette: Giovanni Dall'Orto)

A capuai Aphrodité

tívumai is: az oszlopra helyezett pajzs és a kőre lépő láb. Victoria alakja sűrűn vésett, vonalkázott fúrónyomokból épül fel, és ruhájának ráncai, valamint nagy méretű szárnyának sűrű rovátkolása is klasszicizáló vonásokat idéznek. A véset az ún. császárkori lineáris stílus gyengébb kivitelezésű ágát képviseli, amely a Kr. u. 1–2. század gemmáira jellemző.

Az ikonográfiai és stilisztikai vizsgálat együttese alapján tehát a gemma a Kr. u. 1. század utolsó harmada és a 2. század között készülhetett. A gemma valamivel a csüngő előtt készült, tehát egészen biztosan másodlagosan használták fel a lunula díszítésére. Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy a gemma a készítésekor milyen funkciót töltött be a Római Birodalomban. Lehetséges, hogy a gemmák jelentős részéhez hasonlóan eredetileg gyűrűbe foglalták.

De mit tudunk a lunuláról? Az ékszer is magába foglaló sír mellékletei – majdnem négyszáz darab gyöngyöt és további négy csüngőt – a késő szarmata periódusra keltezték (Kr. u. 3. század vége – 4. század). Az 1974-ben előkerült leletegyüttes beszolgáltatása után nem sokkal később megkezdődött a tiszaföldvári lelőhely tíz éven át tartó feltárása, amelynek során egy hosszú életű szarmata telep objektumait és egy szarmata temető mintegy száz sírját tárták fel. Vaday Andrea, a feltárást vezető régész és a lunula közléje szerint az aranyból készült tárgy felületén megfigyelhető sérülések és javítások nyomaiból arra következtethetünk, hogy az hosszú ideig használatban volt.

Továbbá azt is valószínűsíti, hogy a csüngő egy Pontusz-vidéki [azaz a Fekete-tenger északi partvidéki területein található – a szerk.] műhelyben készült, és keleten is restaurálhatták, miután eltört. A Kárpát-medencébe a hunok elől menekülő szarmaták hozhatták magukkal Kr. u. 375–420 között, és még azelőtt sírba kerülhetett, hogy a gepidák a Kr. u. 5. század közepén elpusztították volna a szarmata települést Tiszaföldvár területén. Felvetődhetne, hogy a gemma felső részén, Victoria fejénél lévő sérülés az előző foglalatából való kifeszítés során keletkezett, vagy esetleg pont a sérülés miatt használták fel másodlagosan a tárgyat. Vaday And-

rea azonban ezt a lunula állapotvizsgálata során kizárta: a lepattant karneoldarab körül ugyanis a követ körülvevő gyöngydrótok is megsérültek, és több helyen látszódnak a javítás nyomai is: a gemmát tehát már a csüngőbe illesztve érte az ütés. Sajnos sem írott forrás, sem pedig tárgyi emlék nem áll rendelkezésünkre, amely arra utalna, hogy a szarmaták új jelentéstartalommal töltötték volna meg a görög–római jelenetek, istenségek alakjait; ezek hiányában csupán a gemma helyzetéből vonhatunk le következtetéseket. Az álló ovális ékkövet ugyanis derékszögben elfordítva, vízszintesen illesztették a lunula közepébe: tehát az ékszerész elég értékesnek ítélhette a gemmát ahhoz, hogy a tárgy fő díszje legyen, de azt nem tarthatta fontosnak, hogy a gemma vésett képe is jól kivehető legyen a néző számára. Ugyanakkor itt kell azt is kiemelni, hogy élénk színe miatt a szarmaták különösen kedvelték a karneolt, amelyről a sírjaikból gyakran előkerülő karneolgyöngyök is tanúskodnak.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a gemmán megjelenő pajzsra író Victoria ábrázolása a császárkori művészet népszerű eleme volt, mi több, a birodalom erejének vizuális megjelenítőjeként az uralkodói propaganda részévé vált. A szarmaták számára azonban a gemma csupán esztétikai jelentőséggel bírt: gyaníthatóan a karneol élénk színe miatt tartották becsben a követ, és emiatt illeszthették be azt az aranylunula közepébe.

Victoria-relief a Traianus-oszlopon

Vörös Gabriella

Az élet napos oldala a római kori Alföldön

36

Borkereskedő hordót szállító ökrös fogata, relief Augsburgból (forrás: Mráv Zsolt 2017, Hat. Reg. 2. évf. 3. szám)

A szarmaták és a bor

Erjesztett italok előállítására alkalmas nagy méretű, 12 literes, felfüggesztve használt szarmata edény (Orosháza–Pusztaszentotnya, Székács János major. Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza; fotó: Libor Roland)

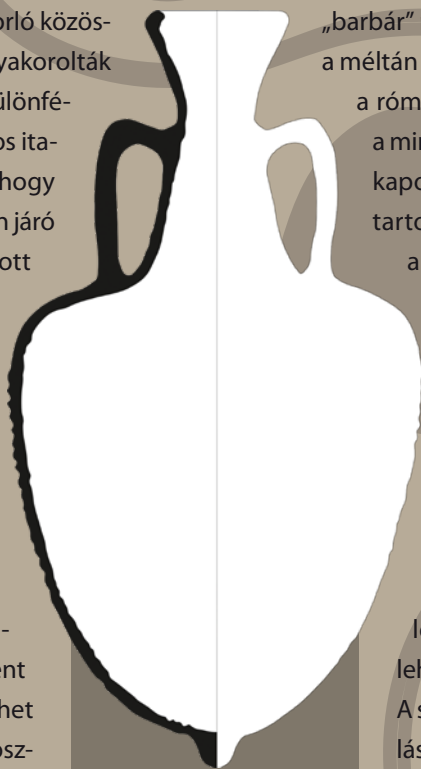
0 5 10 cm

Kézenfekvő, hogy az emberi szervezet folyadékigényének kielégítése céljából – hasonlóan napjainkhoz – a vízből fogyott a legtöbb az antik időkben is. Vannak azonban olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy más népekhez hasonlóan, az alföldi szarmaták sem csak a természet adta forrásokkal éltek. Bár a mai viszonyokhoz képest valóban bővében voltak az Alföldön a természetes vízforrásoknak (még a manapság különösen aszályos Homokhátságon is), de egészen biztos, hogy vízen kívül másféle italokat is magukhoz vettek, ha megszomjaztak.

Sztrabón (Kr. e. 63 – Kr. u. 19), az ókor legnagyobb geográfusa, a Fekete-tenger vidéki szarmatákról az alábbi jegezte fel: „*nomád pásztorok, akik egyéb hússal is, de főképpen lóhússal táplálkoznak, ezenkívül kancatejjel s ebből készült sajttal meg aludttejjel (az utóbbi alkalmas módon elkészítve csemegéül szolgál náluk); ezért nevezte a költő az itt lakókat mind tejevőknek*”. A keleti steppékről az állatáló-

mányaikkal együtt az Alföldre bevándorló közösségek minden bizonnyal továbbra is gyakorolták a tejivás szokását, és a tejből készített különféle, közöttük erjesztett, enyhén alkoholos italok fogyasztását is. Úgy tűnik azonban, hogy az új környezetben, a borkultúrában élen járó rómaiak hatására jelentősen gazdagodott a jövevények ivási kultúrája.

A római Pannonia provincia létrejöttével párhuzamosan zajlott a szarmata jazigok alföldi megtelepedésével az 1. század elején, történetük pedig a továbbiakban párhuzamos szálakon futott. Ugyanakkor a római források eléggé egyoldalúan ábrázolják a Duna két oldalán élő szomszédos népek legalább 400 évet átívelő kapcsolatait: főként a viharos, háborús időszakokról értesülhet belőlük a kései utókor. Ugyanakkor a hosszú, békés időszakok alkalmasak voltak arra, hogy a változásra, a fejlődésre nyitott

Dressel 24/Zeast 90 típusú, boros amfora rajza

„barbár” népek hasznos ismereteket vegyenek át a méltán híres római kultúrából. Köztudott, hogy a rómaiaknál a bor az élet szerves része volt, a mindennapi életben is hangsúlyos szerepet kapott, és nyilvánvalóan a lakomák állandó tartozékának is számított. Úgy tűnik, hogy a római határvédelmi rendszeren, azaz a limesen kívüli borfogyasztás kultúrájának elterjesztésében is fontos és eredményes szerepet vállaltak, amin persze nem önzetlen missziót kell érteni, hanem kölcsönös előnyökön alapuló ügyleteket.

A bor az emberiség kétségkívül egyik legkellemesebb találmánya, tökéletesítése hosszú és bonyolult folyamat lehetett, és lényegében máig sem zárult le. A szőlő evolúciója már jóval az emberré válás előtt magában hordozta, hogy a távoli jövőben, a szakszerű válogatás és odaadó gondoskodás eredményeképpen idővel

fültörődék

fogócsúcs

oldaltörődékek

peremtörődék

zsetonok

Közöletlen borosamfora-törődékek szarmata településről, az Üllő 5–9. lelőhelyről (Szebenyi Tamás felvételei)

bor készülhessen a növény bogyós terméséből. A bornak alkalmas szőlő termesztése nyilvánvalóan a borkészítés alapja, de ahol a megfelelő fajta nem termelt meg, mert az adott terület adottságai ezt nem tették lehetővé, a kedvezőtlen természetföldrajzi körülmények között élő népesség akár kereskedelem útján is hozzájuthatott. A helyben történő termelés és a kereskedelem révén történő használat persze nem zárja ki egymást. A szarmata szállásterülettel szomszédos Pannoniában például bőven vannak adatok a helyi szőlőtermesztésre, a borkészítésre is, de a bor kereskedelem útján történő beszerzésére, távolsági kereskedelmére is.

Az amforák és a börtömlők a bor kereskedelmének fontos eszközei voltak, ezekben szállították ugyanis szárazföldi utakon, de akár tengereken és folyókon is nagy tételekben a különféle minőségű borokat. Közvetlenül Pannonia provincia határainál megtelepedve, a hosszú római szomszédság során, a szarmaták számára tehát szinte megkerülhetetlenné vált a bor. Azt, hogy ez nem csupán elméleti felvetés, a különféle területeken végzett kutatások új eredményei is igazolják.

A bor alföldi kereskedelméhez köthető népes leletcsoport a római amforáké, melyek töredékei igen nagy számban fordulnak elő a felhagyott szarmata háztartások szeméttöredéiben. A kutatás kiderítette róluk, hogy döntő többségük az ún. Dressel 24/Zeest 90 típushoz tartozik. Az átlagosan 85–90 cm magas, 40 és 59 liter közötti űrtartalmú edényekről bebizonyosodott, hogy egyértelműen a bor forgalmazására gyártották őket. A típus a szomszédos Pannoniában is a borszállítás eszközei közé tartozott, használatát pedig a 3. század végéig, a 4. század elejéig lehet igazolni. Azokat a szarmata háztartásokat pedig, ahol ezek a boros amforák jelen voltak, a 2. század közepe és a 3. század vége közötti időszakra lehet keltezni. Gyakoriságukra jellemző, hogy alig

Hordóedény Floriana késő római temetőjéből (Csákvár-Széchenyi úti kertek, 1014. sír) (Nádorfi Gabriella 1992, 81., Kat. 105.)

van olyan 2–3. századi szarmata település az Alföldön, ahol a bor kereskedelmének és fogyasztásának ezek a beszédes tanúi legalább mutatóban elő ne fordulnának.

A hordók feltalálása és nagy tömegű gyártása idővel forradalmasította a bor tárolását és szállítását, de még a bor előállítását is. Az átlagos méretű hordók dongáinak rögzítésére szolgáló bronzcsok egészen a késő középkorig főként fából készültek. Előállításukhoz hasított, majd meggyalult mogyoró-, nyár- és fűzfavesszőket használtak, melyeket rendszeresen kel-

lett ellenőrizni, cserélni, karban tartani. A római korban a különböző köemlékeken is ábrázolták a hordókat, és legfontosabb alkotó elemüket, az bronzcsokot. Legutóbb Brigetióból (a mai Ószőnyből) közöltek egy kút béléseire másodlagosan felhasznált, kiváló állapotban megmaradt hordót a 2–3. századból. A helyszíni felvételeken még a fa-bronzcsok lenyomatai is kitűnően látszanak.

A hordók szerepének fontosságát bizonyítja, hogy a római mesterek kis méretű utáztatokat is készítettek üvegből, de főként agyagból. A kis űrtartalmú edényeket bizonyára neves alkalmakkor, esetleg különböző szertartások során töltötték meg borral. Aránylag keveset ismerünk belőlük Pannoniából, ezért különösen érdekes, hogy a közelmúltban a Barbaricumban, a Duna–Tisza közli Ruzsán egy 4. századi női sírből került elő egy ilyen ritka, római gyártmányú, mázas, hordót utáztató edény.

Bár az egykori alföldi szarmata szállásterületen fadongás hordóleletet eddig még nem találtak, a késő szarmata leletek között idővel megjelent az első hordót utáztató, helyi készítésű edény is. Megformálása lényegesen eltér a rómaiakétól, mivel a szarmata hordónak nincsenek fülei, ami viszont elmaradhatatlan része mindegyik római hordóedénynek. Sóskuti Kornél 2008-ban Óföldaák-Ürmös I. lelőhelyen (M43 9. lelőhely) egy 4. századi temető 57 sírját tárta fel. A különlegesen

Római, mázas hordóedény a ruzsai, 4. századi késő szarmata női sírből (Móra Ferenc Múzeum)

Szarmata hordóedény női sírban – Óföldsék-Ürmös I. (M43. 9. lelőhely), 255. objektum – (Sóskuti Kornél 2009, 46., 39. kép részlete)

Szőlőszedő kés szarmata férfisírból Üllőről, a 5976. „B” sírból (Borsódi Martin – Kulcsár Valéria 2020, 160., 5. kép 2.)

fontos edény a 255. objektumban, az elhunyt bal lábfejének külső oldalánál került elő. A szürke, korongolt hordó két végén, sűrűn egymás mellett elhelyezkedő 7-7 sekélyen bemélyített horony jelzi a faabroncsokat. Az egyéni megformálás erősen valószínűsíti az előkép, vagyis a hordó ismeretét, illetve használatát, esetleg szóba jöhet – leletek híján egyelőre csak feltételezésként – akár helyi előállításuk is.

A legújabb kutatási eredményeknek köszönhetően mostanra a szarmaták borfogyasztása mellett szerencsére

re a barbaricum szőlőtermesztéshez kapcsolódóan is rendelkezünk adatokkal. Ezen a téren a legfontosabbak a szőlőmagleletek, ugyanis vizsgálatuk alapján eldönthető az is, hogy vajon az Alföldön is őshonos vadszőlőt (*Vitis silvestris*) fogyasztották-e a szarmaták, avagy a nemesített, termesztett borszőlőt (*Vitis vinifera*). Borsódi Martin és Kulcsár Valéria a közelmúltban összegyűjtötték a friss, részben még közöletlen borszőlőmagleleteket az alföldi szarmata és a kvád lelőhelyekről. Az Üllő 5. lelőhely

5976. „B” jelű szarmata férfi sírjából előkerült, ritka típusú eszközökről pedig bebizonyították, hogy 3–4. században használt szőlőszedő kések voltak [lásd még Borsódi Martin cikkét a jelen lapszámban].

A sírokba helyezett minden egyes tárgynak fontos üzenete van számunkra az eltemetetről és a temetést végző közösségről. Más kérdés, hogy vajon képesek vagyunk-e mindig helyesen megfejteni ezeket az üzeneteket. Úgy gondolom, hogy a szarmata sírokban gyakori kerámiaedények nagy része a háztartásokban használt hombárok, tálak, fazekak kicsinyített másolatai lehettek. A temetkezési rítusban szórványosan megjelenő hordóedények, a gyakoribb korsók és a poharak a túlvilági utazás fontos kellékei voltak, és gyaníthatóan ezek nem üresen kerültek az elhunytak mellé. Végezetül egy apró adalék: a boroshordókkal eltemetett elhunytak nők voltak (mind a ketten), de ebből aztán végképp nem szeretnék semmilyen következtetést levonni...

Silvanus domesticus relief, ágvágó vagy szőlőmetsző kés ábrázolással (Havas Zoltán 2008, 1. kép, Ókor 2008/3.)

„A kor bizsuja”

A Kárpát-medencei barbár vagy barbarizáló antik érmek, így a szarmata éremutánzatok kutatása hosszú múltra tekint vissza. Először átfogóan Gohl Ödön foglalkozott a szarmaták által készített éremutánzatokkal a 20. század elején. Ő sok olyan megállapítást is tett, melyek a mai napig megállják a helyüket, ami az eltelt idő hosszúsága mellett amiatt is figyelemre méltó, mert akkoriban a szarmata éremutánzatok többsége nem hiteles régészeti feltárásokból származott.

40

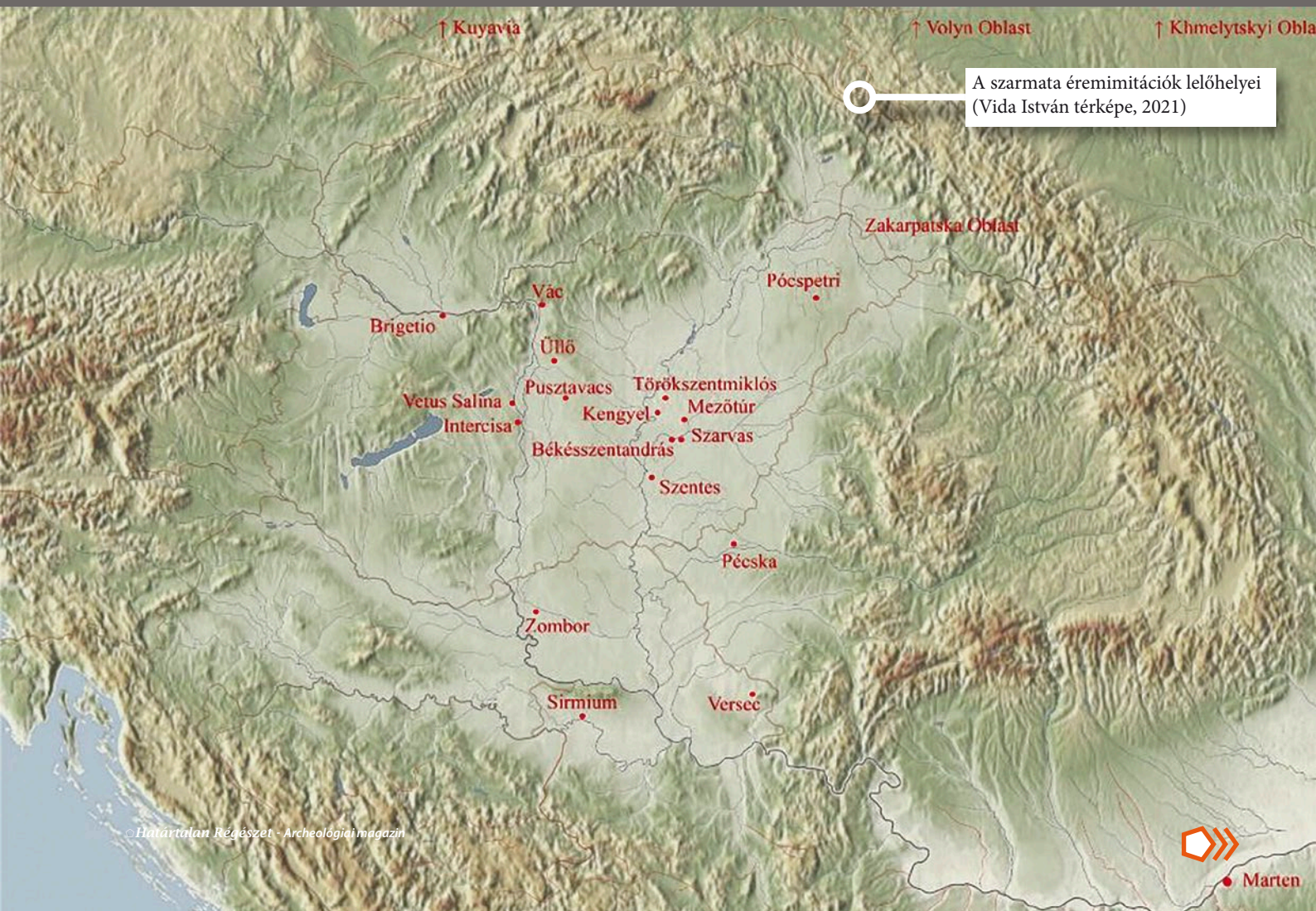
Egy üllői késő szarmata sír ásatási fotója 2019-ből (fotó: Várkapitányság)

A martfűi öntött fűles érme
(Juhász 2021)

A szarmata éremutánzatok zömmel a 3–4. századi római érmeiket másolják, különös tekintettel a tetrarchia és a Constantinus-dinasztia érmeire. Leginkább rézötvetekből készülnek, és gyakran lyukaszással teszik őket viselésre alkalmassá, de sokszor már eleve egy fűles lapkára verik őket. Vannak olyan érmeik ezek között, melyek minőségüket tekintve közelebb állnak a másolt római pénzekhez, de számos esetben már roppant stilizálttá vált az eredeti ábrázolás, az érmeik köriratai például ‘I’ és ‘O’ betűkké egyszerűsödnek.

Más barbaricumai másolatokhoz hasonlóan a szarmata utánzatok között is a leggyakrabban a balra néző előlapi portrék fordulnak elő. Ezekben viszont nem balra néző eredeti római portrék másolatait kell látnunk, hanem a másolás során (akaratlanul) megtükrözött képeket. A portrékon előszeretettel ábrázolnak babérrkoszorúkat, diadémokat, sugárkoronákat, de kimondottan népszerűek a sisakok. A korabeli hátlapokat is másolják/utánozzák, de gyakran

A szarmata éremimitációk lelőhelyei
(Vida István térképe, 2021)

A szarmaták által kedvelt hátlapi típus, Hadrianus RIC 864 (coinarchives.com, Leu Numismatik AG, 29. online aukció, 2012. tétel)

a hold és csillag motívumokat felhasználva saját kompozíciókat is alkotnak, noha épp a csillagos-holdas hátlapi típusok római előzményekre mennek vissza. Hadrianus császárnak is voltak például ilyen veretei, ezeket gyakran fülelve (Üllő-Juhállás) vagy lyukasztva (Ecser 7.) késő szarmata sírokban találjuk meg. A rómaiak a csillagokhoz általánosságban az örökkévalóságot, latinul *æternitast* társították.

Így korábban az is felmerült, hogy az ilyen ábrázolást hordozó érméknek talán óvó-védő, amulett szerepük (is) lehetett. Kujáni Yvett végzett kutatást az amuletteket illetően, és kiderült, hogy az azokkal eltemetetteknek többnyire meg lehetett figyelni a csontozatán valamilyen kóros elváltozást, mint angolkórt. Hasonló összefüggést a hiteles feltárásból származó éremutánzatok esetében nem lehetett kimutatni.

Ezek az érmék a Kárpát-medencében a szarmata Barbaricumban jelentkeznek igen nagy számban, de Pannoniából, a római határvédelmi rendszer, a limes menti lelőhelyekről és Mœsiából, Martenből (ma Bulgária), szintén a limes mellől is ismertek hasonlóak.

Ezek a barbár veretek sosem töltötték be fizetőeszköz funkciót, ugyanis kezdetektől fogva viseleti elemnek szánták őket, s ezért is látták el őket szinte minden esetben lyukasztással vagy füleléssel.

A szarmaták által különösen kedvelt csillagok és holdak már a legkorábbi időszakban megjelentek, például a lunulák (azaz félhold alakú ékszerek) révén, de később is készítenek csillag és félhold alakú korongfibulákat [ruhakapcsoló tűket – a szerk.]. Még 2021-ben Juhász Lajos publikált egy kerettel öntött éremképes medalliont, aminek a dekoratív kerete meglehetősen emlékeztet a korongfibulák keretére.

Békésszentandrásról ismerünk egy késő szarmata kori női sírt, amelyben az elhunytat négy barbár érmével temették el. Az érmék a koponyán kerültek elő *in situ* (az eredeti, temetési pozícióban). Előlapjukon babérmegőző portrék vannak, amelyek a 2. számú érem kivételével balra néznek. Feliratuk az elő- és hátlapon is írásutánzatból áll, ami kizárólag I és O betűket tartalmaz.

Mind a négy érem hátlapi képe pedig holdsarlót ábrázol, amely felett csillagok láthatók. Az érméket az előlap irányából lyukasztották át. Az éremutánzatok közül az 1. és 3. számúnak megegyezik az előlapi verőtöve. Az érmék elkészítéséhez használt verőtövek szembevethető hasonlóságai, noha apróbb részleteikben eltérnek egymástól, arra utalnak, hogy egységes elképzelések, igények alapján készültek. Ezek mind lyukasztottak voltak és eredeti pozíciójukban, a koponya körül kerültek elő. Ez alapján feltételezhető, hogy valamilyen pártára lehettek felvarrva. Martenben, Bulgáriában egy sírban öt ilyen éremutánzat is volt, eredetileg feltehetően felfűzve helyezték őket az elhunyt nyakába.

A legtöbb párhuzam Ukrajnába vezet, ahol a korábbi utánzatok még aranyból és ezüstből is készültek, de arra is van példa, hogy bronzvereteket aranyoztak. Erre sincsen példa a Kárpát-medencéből, de Juhász Lajos felvetette a békésszentandrás érmék kapcsán, hogy azok eredendően ezüstérméken megjelenő mintákat

A marteni sír 5 érméje
(Varbanov–Dragoev–
Rusev 2019)

A Barbaricum a Római Birodalommal szomszédos területek megnevezése, ahol a rómaiak által barbároknak tartott népek, mint a kelták, a germánok, vagy a szarmaták éltek. Ezen területek élénk kapcsolatot tartottak fenn a birodalommal, stabil időszakokban élénk kereskedelmet folytattak, zavaros időkben pedig betörték a szomszédos provinciákba.

imitálnak és talán azok számára készülhettek, akik nem juthattak hozzá az eredetiekhez. Vida István ezért hivatkozott egy 2021-es előadásában „a kor bizsujaként” rájuk. Az alföldi és az ukrajnai érmek összehasonlításakor sokszor szinte pontos egyezést találhatunk az elő- és/vagy hátlapi verőtövek között, ami mindenképp szoros kapcsolatra utalhat. Lehetséges, hogy Ukrajnából, a pontuszi steppéről (a Fekete-tenger északi partvidékéről) vették át a szarmaták ezen éremutánzatok készítésének a szokását. Ennek bizonyításához azonban további kutatások szükségesek még a jövőben.

A békésszentandrásai női sír érméi (ásatási fotók: Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas; éremfotók: Benkő László; Juhász 2020)

Barbárok nyomában a közösség erejével „Görbeország” lankáin

Tóth Krisztián

44

A mai Nógrád vármegye karnyújtásnyira terül el az egykori Pannonia római provincia dunai határától. Mikszáth Kálmán Görbeországának római kori régészeti kutatását azonban igencsak elhanyagolta eddig a régészettudomány. Időnként egy-egy kutató járt ugyan a vidéken, és kisebb ásatások is történtek, ám így is igen keveset tudunk a birodalomhoz oly közel élő egykori barbárok földjéről.

A vármegye régészeti feladatait jelenleg a salgótarjáni Dornay Béla Múzeum látja el, melynek régészeti gyűjteménye talán a legfiatalabbak közé tartozik az országban, ez ugyanis csak 2013-ban jött létre. A kicsit több mint 10 év során már kisebb-nagyobb ásatások, terepbejárások gyarapították a gyűjteményt.

S noha mennyiségben nem kimagaslók, de közösségi szempontból viszont annál fontosabbak az ajándékozás útján a múzeumba került tárgyak. Magyarországon egyébként már a 19. század második felében megindult a múzeumbarát körök létrejötte, illetve a vidéki múzeomalapítások hulláma, és számos régészeti tárgy került ekkoriban ajándékozás útján e közintézményekbe. Nincs ez másképp manapság sem. Szerencsére egyre többen érdeklődnek hazánkban a kultúra és régészet iránt. Szerencsére lassacskán visszaszorul a közgondolkodásban a „gonosz” régész képe, aki kiértécsítésére esetén feltúrja az egész telket. Ennek köszönhetően a salgótarjáni gyűjteménybe is évről évre

Germán bronzsarkantyú
(fotó: Shah Timor)

Számos lelőhely felfedezője, Loksa István, vadőr önkéntes kutatók gyűjteményében az egyik legújabb leletet vizsgálja
(fotó: Tóth Krisztián)

kerülnek a nógrádi falvak, városok lakóitól olyan régészeti leletek, melyek révén újabb, eddig ismeretlen lelőhelyeket ismerhet meg a tudomány.

E folyamatban fontos szerep jut a közösségi régészetnek is, melynek főszereplői olyan lelkes amatőr „régészek”, akiknek gyakran nagyobb élményt nyújt egy-egy régészeti lelet megtalálása, mint maguknak a kutatóknak. E múzeumi önkéntesek saját eszközeikkel (fémkeresőkkel) gyakran szabadidejüket áldozva gyarapítják a hazai múzeumok gyűjteményeit. Nincs ez másként Salgótarjánban sem, ahol az utóbbi években nekik köszönhetően több mint 3000 fémtárggyal bővült a Dornyay-múzeum régészeti gyűjteménye. Ezen tárgyak mennyisége, de minősége is meghaladja a korábbi feltárások fémanyagának mennyiségét és minőségét. Ezek között szerencsére nagy mennyiségben található a fent említett, a római császárkorból származó darabok. Így főként

érmek, valamint luxuskerámia töredékei kerültek elő, azonban néhány izgalmasabb tárgyegyüttes is napvilágot látott már.

Épp a Covid 2020-as kitörése időszakában kezdte el a Dornyay Béla Múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum régészével, Vida Istvánnal karöltve az első topográfiai jellegű terepbejárásokat a vármegye területén. 2021-ben és 2022-ben is tovább folytatódtak ezek, immáron az ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó Hajnal Zsuzsanna bekapcsolódásával, főként a vármegye nyugati részére, a Nógrádi-medencére koncentrálnak. E 213 km² területű kistáj a Börzsöny és a Cserhát között elhelyezkedő ún. medence dombság. Két fő vízfolyása, az Ipolyba torkolló Derék-, illetve Lókos-patak, melyek közül az utóbbi a hosszabb és nagyobb vízhozamú. Terepbejárásaink, melyek természetesen azóta is folytatódnak, e két patak vízgyűjtőjének területére koncentrálnak.

Egy ún. norr-pannon szárnyas fibula közvetlenül előkerülése után (fotó: Tóth Krisztián)

A Magyar Nemzeti Múzeummal végzett közös terepbejárás csoportképe 2022-ből (fotó: Tóth Krisztián)

Áttört díszítésű római katonai veret
(fotó: Shah Timor)

Néhány év alatt már mintegy 50 római kori barbár lelőhelyet, alapvetően településeket sikerült lokalizálnunk. Noha ezekkel egyidejűleg késő vaskori kelta települések is napvilágra kerültek szép számmal. Ezek egy része – úgy tűnik – a római császárkorban is létezett, s ugyanitt a kora római császárkorban a területet elfoglaló germánokhoz köthető leletanyag is feltűnt. Egyelőre ez az időszak azonban sajnos homályba vész a kutatás számára, a késő kelta leletanyag elemzése ugyanis még nem érte el azt a szintet, hogy megfelelően ismerhessük a már római kor idejéből származó típusokat. Illetve ásatások nélkül nehezen is tudnánk válaszolni az olyan kérdésekre, mint, hogy e települések meddig létezhettek, vagy mi-féle kapcsolat alakult ki a helyi lakosság és az újonnan érkező germán telepések között. Erre talán a jövő kutatásai, illetve ásatásai deríthetnek majd fényt.

S ugyan még messze állunk attól, hogy az egész medence területét feltérképezzük, ám már most is le lehet vonni néhány izgalmas következtetést. A legtöbb római császárkori település a Lókos-patak völgyében vagy annak közelében helyezkedik el. De a másik fő vízfolyás, a Derék-patak környezete is kiemelt tele-

pülésterület lehetett. Az egyes lelőhelyek sokszor meghatározott távolságokra, 1-1,5 km-re követik egymás. A fő vízfolyások mentén településkoncentrációkat, településkomplexumokat lehetett azonosítani. Noha egyelőre a terepbejárás adatok alapján nehéz volna meghatározni, hogy a nyugatról érkező germánok pontosan mikor is vették birtokukba a medence területét, annyi azonban bizonyos, hogy az előkerült kerámiatöredékek között megtalálhatók a 2. századi jellegzetes darabok, melyek párhuzamai a mai Nyugat-Szlovákia, Csehország és az Elba folyó menti térségek felé mutatnak. Ezt jól alátámasztja egy bronzsarkantyú is, amelynek igen jó párhuzamai ismeretek a Kisalföldről és a morva területekről. Ennek külön érdekessége, hogy az azonosított egykori településektől néhány száz méterrel távolabb került elő, így persze további kérdéseket felvetve: vajon valaki elhagyta ezt a sarkantyút, vagy esetleg egy urnatemetőt jelezne a tárgy?

Aranylemezrel díszített ezüst ruhakapcsoló tű
(fotó: MNM)

A katonai veret megtalálója, Nilgesz Csaba dokumentálás közben (fotó: Tóth Krisztián)

A legnagyobb mennyiségben előkerült tárgyak a 2. század végéről és a 3. századból, annak is főként az első feléből származnak. Ezek között igen sok eredeti római tárgy került elő, így például kocsialkatrészek, katonai övveretek, csatok, lószerszámveret, illetve bronz pikkelypáncél (*lorica squamata*) darabjai. Ezek a leletek főként a koncentrált településkomplexumokban láttak napvilágot, ami alapján úgy tűnik, ezek talán központi helyek lehettek. A legtöbb ilyen lelőhelykomplexumot Érsekvadkert határában sikerült eddig azonosítanunk. A római tárgyak használati ideje főként a 3. század elejére, első felére tehető. Fontos kérdésként merülhet fel bennünk, hogy vajon miképp kerülhettek ezek a Nógrádi-medencében élő barbárok kezébe. Erre a kérdésre jelen

pillanatban még nehéz volna választ adni: ezek ugyanis csere, ajándék, zsákmány vagy akár katonai szolgálat során kapott tárgyak is lehetnek.

A tárgyak sorából érdemes kiemelni egy övveretet is, melyből több példány is előkerült a medence területéről. Áttört díszítése, az ún. *opus interrasil* és formája auxiliáris [azaz segédcsapatként funkcionáló – a szerk.] római egységekhez köti e tárgyat, melynek pontos párhuzamát Osterburkenből, az ún. felső germán római védelmi rendszer, azaz limes területéről ismerjük. Ezekhez hasonló áttört díszű övgarnitúra-szerelések kerültek elő Baden-Württemberg mai német tartományból, valamint Sopron és Bécs környékéről is.

Az új leletek számbavétele egy sikeres nap végén (fotó: Tóth Krisztián)

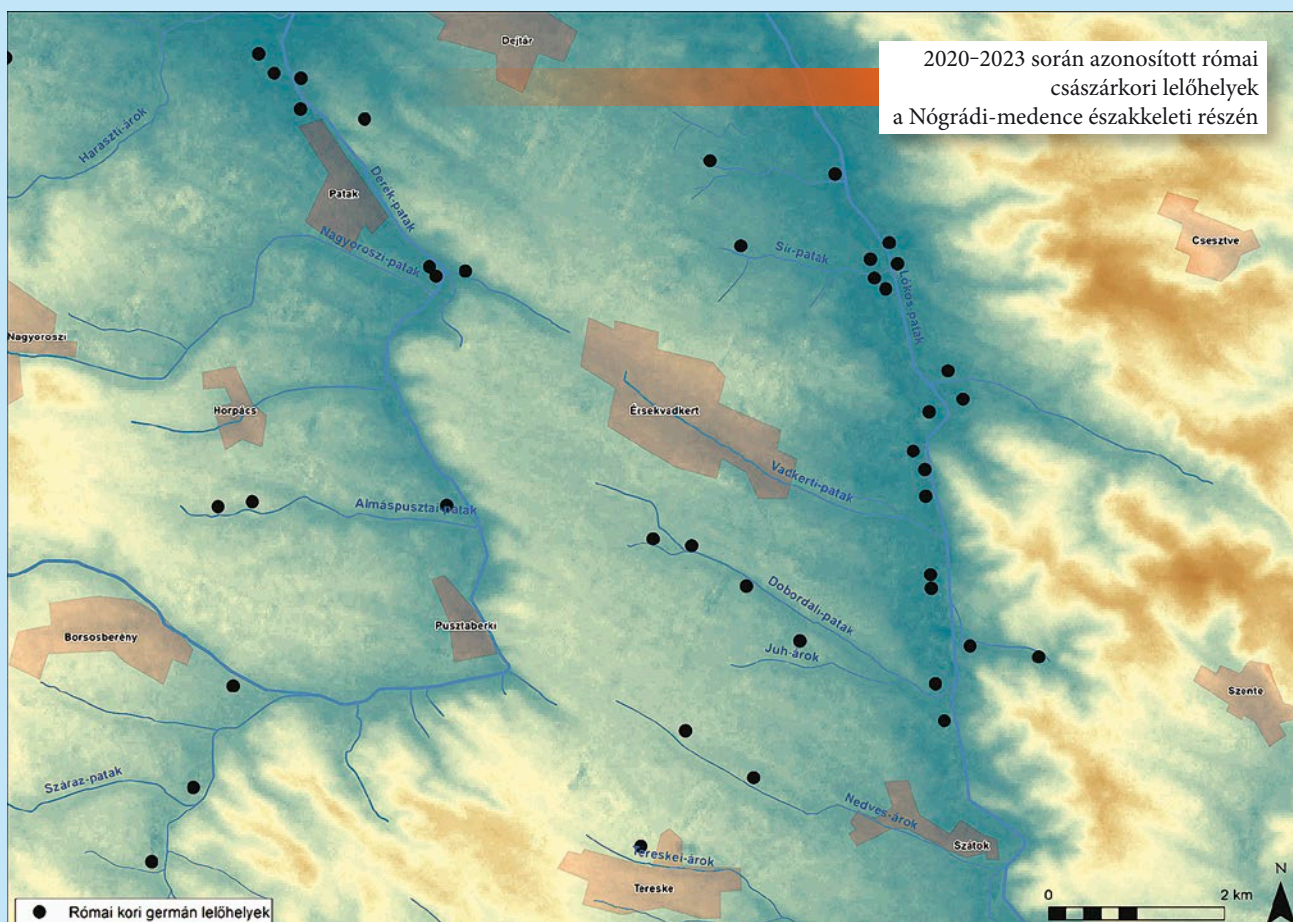
48

Ám mindezeket túl nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyik településkomplexumból előkerült, aranylemezzel, illetve granulációt utánzó ezüsthuzallal díszített ruhakapcsoló tűt sem. Pontos párhuzamát a Strážen (Vágőr) feltárt 3. századi germán elittemetkezések I. sírjában fedezhetjük fel. Maga ez a díszítéstechnika a Wrocław-Zakrzów-ban előkerült, szintén az elithez sorolható temetkezésekben feltűnik. Ezzel talán egy újabb bizonyítékot láthatunk arra, hogy a hegyektől védett Nógrádi-medence valamiféle hatalmas központ lehetett a 3. század folyamán mindössze egy napj járóföldre a Római Birodalom dunai határától. A földrajzi közelség okán minden bizonnyal szorosabb, többbtrú kapcsolat is kialakulhatott az itt lakó barbárok és Pannonia provincia között. Ám e kapcsolat mibenlétének meghatározása még számos további vizsgálatot igényel.

Az egyre gyarapodó önkéntes közösségeknek hála a kutatások tovább folytatódnak. Egyre többen és többen érzik úgy, hogy részesei lehetnek a tudománynak. Ezúton is hála és köszönet e számos jó embernek, akik

nek hobbija és szívügye kulturális örökségünk feltérképezése és megőrzése! Nekik is köszönhetően remélhetőleg néhány éven belül sikerül feltérképeznünk az egész medencét, és esetleg néhány ásatás révén több kérdésre is már pontosabb választ kaphatunk.

Szabadváry Tamás

LÁNGOKBÓL TÁMADT RÉGISÉGEK

Szombathelyi leletek a Magyar Nemzeti Múzeum legrégebb gyűjtési időszakából

49

1817. április 27. Szombathely történetének egyik legpusztítóbb eseményét tartogatta a város lakói számára. Egy hamar elharapódzó tűzvész megsemmisítette a település kétharmadát, hét ember és számos háziállat életét követelve. A katasztrófa után a város lassan talpra állt: megindult a romok eltakarítása, a sérült épületek javítása, illetve újak emelése.

Batthyány-Strattmann Fülöp herceg portréja a Petrédy-gyűjtemény bekerülésének évéből (Miklóssi József festménye, 1829)

H a s z n o s
M u l a t s á g o k.
1 8 2 9.
(3 3.)

Szombathelyen néhány esztendőnk előtt talált, és néhai Tekintetes Petrédy Antal Úrnak birtokában volt Római Régiségek' Lajstroma.

I. O s z t á l y.

A) Bálványok.

a) Jupiter Ammon, kos-fővel, sárga rézből, 3 hüvelyknyi magosságú. — b) Márs mellyképe, sárga rézből, 5 hüvelyknyi magosságú. — c) Mercurius, sárga rézből, jobb kezével zatskót tart, bal keze, és bal lába töredezett, 5 hüvelyknyi magosságú. — d) Mercurius, sárga rézből, jobb kezével zatskót tart, a' jobb lába töredezett, 3 hüvelyknyi magosságú. — e) Minerva, sisakos fővel, sárga rézből, jobb kezével paizst, baljával dárdát tart; 3 hüvelyknyi magosságú. — f) Venus, tsonból egy talpallaton állván, jobb kezével tsetseit, baljával szemérmét fedi; 3 hüvelyknyi, 3 vonás magosságú. —

Első Félesztendő.

33

A *Hasznos Mulatságok* című folyóirat 1829. évi kötetének bevezetője a Petrédy-gyűjtemény leírásához

Borostyánból készült díszguzsaly sas ábrázolásával (MNM, fotó: Rosta József)

A jelentős földmunkával járó beruházások egy nem várt következménnyel jártak. Szombathely lakói régóta tudták ugyan, hogy lakhelyük egy ősi római *colonia*, *Savaria* néhai területén fekszik, azonban álmukban sem gondolták volna, mennyi régiséget rejt ott a föld. Az elkövetkezendő években a helyiek közül nem kevesen kincskeresési lázban égtek, sírokat, számukra nehezen értelmezhető romokat ástak vagy ásattak fel. Olyan szakavatott „falkeresők” jelentek meg, mint egy bizonyos Benkő, aki a római objektumok mentén haladva (a földbe leütött vasrudak hangjából tájékozódva) gyűjtött össze nem kevés leletet.

A római régiségek akkori gyűjtői közül kiemelkedik Bitnicz Lajos paptanár, későbbi nagyprépost, továbbá Farkas László táblabíró és Petrédy Antal ügyvéd. Ez utóbbi gyűjteménye, mondhatni nyitott volt az érdeklődők számára, a tulajdonosa szívesen mesélt a ritkaságokról, így a császárok által vert érmékről. Farkas és Petrédy mindketten korán, az 1820-as években hunytak el, hatalmas gyűjteményük szerencsére azonban nem került kereskedők kezére: a Farkas-féle kollekciót Habsburg József nádor főherceg (1823), míg a Petrédy-gyűjteményt Batthyány-Strattmann Fülöp herceg (1829) vásárolta meg a köz javára, így ezek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.

Akkortájt mindkét gyűjtemény eszmei és tudományos értékét olyan kimagaslónak ítélték meg, hogy a reformkor két sajtóorgánuma, a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Hasznos Mulatságok* is közölte katalógusukat, a korábban említett Bitnicz Lajos pedig külön cikkekben is méltatta a régiségeket. Már csak e gyűjtemények számai önmagukban is káprázatosak: csak Petrédy Antalnak több mint 60 db római agyagmecsese volt, míg a Farkas–Petrédy-féle borostyántárgyak gyakorlatilag a mai napig az MNM Régészeti Tár, Római Gyűjteményének egyik legkimagaslóbb műtárgycsoportját képezik.

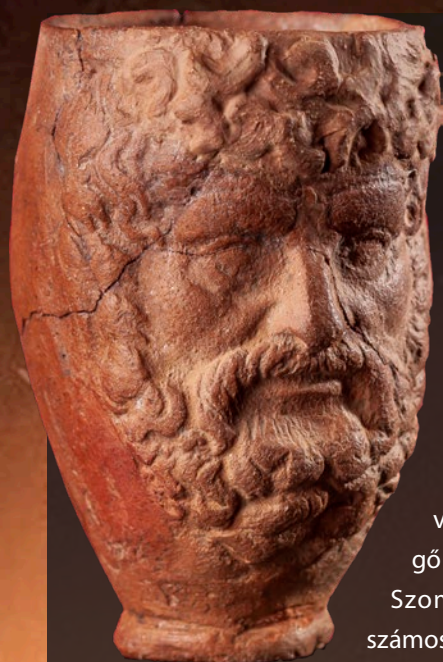
A nagyon korai periódusban Nemzeti Múzeumba bekerült leletek sorsa azonban meglehetősen hányattatott volt (1830 körül például a múzeum jelenlegi épülete még nem is létezett!), így számos tárgy elkerült eredeti kontextusából, számos példányt pedig az 1950-es évekbeli revízió idején leltároztak újra. Az elmúlt évben végzett kutatásunk alkalmával megkíséreltük beazonosítani az egyes leleteket, ebben a munkában nagy segítségünkre voltak a korabeli sajtóban közölt leírások is.

A borostyánok között kiemelhetünk több gyűrű állat- és emberábrázolásokkal. Ezekon izgalmas megfigyelni a női portrék gazdag, ívesen magasított hajviseletét, ami a Kr. u. 2. század elejére jellemző divatot követi. Ritka és különleges minőséget képviselő leletnek tarthatunk egy díszguzsalyt, melynek egyszerű, vékony rézötvözet rudacsckájára hen-

Savaria, azaz Szombathely térsége a római korban a Baltikum felől induló és Észak-Itáliába tartó ún. Borostyánkőút vonalán feküdt, így nem véletlen, hogy a rómaiak által kedvelt, adott esetben mágikus képzetekkel felruházott fosszilis gyantából, azaz a borostyánkőből faragott tárgyak igen nagy számban kerültek itt elő – nem ritkán temetkezésekből.

Borostyángyűrű
Kr. u. 2. század eleji
divatot utánzó női portréval
(MNM, fotó: Rosta József)

Vékony falú agyagpohár
Hercules- (?) ábrázolással
(MNM, fotó: György László)

geres és korong alakú borostyánelemeket, míg tetejére egy igényesen faragott saszabványzó plasztikát helyeztek. A darab a Farkas-gyűjtéshez tartozott, a táblabíróról köztudott volt, hogy összefüggő parcellákat vásárolt Szombathelyen, ahol számos sírt ásattott fel, így a guzsaly egy előkelőbb római hölgy sírjának mellélete lehetett. Nem ugorhatunk át

azon a három „női istenséget” megjelenítő, bementes applikáción sem, mely eredetileg ugyancsak valamilyen keskeny tárgyra lehetett felerősítve.

A kerámiák közül kitüntetett figyelmet érdemel egy kis méretű, igen vékony falú pohár Petrédy Antal gyűjteményéből, melynek egyik oldala plasztikus emberfejet formáz. A hullámos szakállal és hajjal keretezett arc a legnagyobb eséllyel a görög–római mitológia elmaradhatatlan hőst, Héraklész/Herculest mintázhatja, s valószínűleg importárúként kerülhetett a tartományba. Érdekes egy agyagmécses is, melyen a kormánylapátot és bőségszarut tartó Fortuna istennőt (a szerencse megtestesítőjét) jelenítették meg. A késő római leletek tekintetében izgalmas adat, hogy a leírások említenek egy ólomházas hordó alakú edényt, illetve egy több egységből álló fűszertartót is, melyekre ugyancsak találunk példát az 1950-es években újraleltározott anyagban.

A szombathelyi gyűjteményekről író és a gyűjtésben szintén érdekelt Bitnicz Lajos saját korához mértén keresetlen nyíltsággal (és egyben felvilágosult nézetekkel) vallott a férfi és női nemi szerveket érintő ábrázolásokról. A *Tudományos Gyűjteményben* közölt leírása jelentős értékkel bír, ugyanis – többek között – egy, a Petrédy-gyűjteményben általa látott terrakotplasztika ma már nem áll rendelkezésünkre: ez egy kifejezetten intim testtartásban ábrázolt, anatómiailag

eltúlzott méretű nemi szervvel megjelenített meztelen női alak, mely a tudós paptanárt is valamilyen termékenységű „bálványra” emlékeztette.

A fémtárgyak sorában első helyen áll egy ezüstsóly készült szobor öntött kézfeje, mely eredetileg valamit fogott. A tartományi szinten is kiemelkedő leletnek számító darab egykoron Petrédy Antal gyűjteményét gyarapította, nagy veszteség, hogy ennek pontosabb lelkörülményeit ma már nem ismerjük. Egy sérült Mercurius rézötvözet szobrocska ugyanakkor a méretadatok alapján még ma is jó eséllyel azonosítható, ugyanakkor a többi plasztika visszakeresése jelenleg még meglehetősen problémás. A 19. századi leírások alapján ugyanakkor egyértelműen azonosítható egy kis rézötvözet késnyél, mely egy nyulat megragadó vadászkutyát ábrázol – a reformkor leírói „kultikus áldozati kést” láttak benne.

Mindkét kollektcióban számos üvegtárgy is szerepelt, azonban ezek azonosítása komoly kihívást jelent a ma kutatói számára. Egy kora császárkori, hasábos testű palack azonosítása aligha lehet kérdéses, mivel a fenekén található köriratot pontosan leírták a katalógizálásakor. Érdekes ugyanakkor, hogy a 19. századi cikkekben említenek bizonyos üvegből készült lámpásokot is, melyekhez fül és fémből készült akasztó is tartozott. A kérdéses tárgyak nagy valószínűséggel a Kelet-Mediterráneumban készültek, Pannoniában ritkábban előforduló illatszeres üvegek (ún. *aryballosok*) lehetnek.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében folytatott további kutatások – reményeink szerint – a jövőben további, Szombathelyről és környékéről származó római kori emlékre vethetnek fényt, így e vizsgálatokat – az eddigiek tükrében is – érdemes lesz tovább folytatni.

Mercurius rézötvözet szobrocska
(MNM, fotó: Rosta József)

Venus szobra Gombán

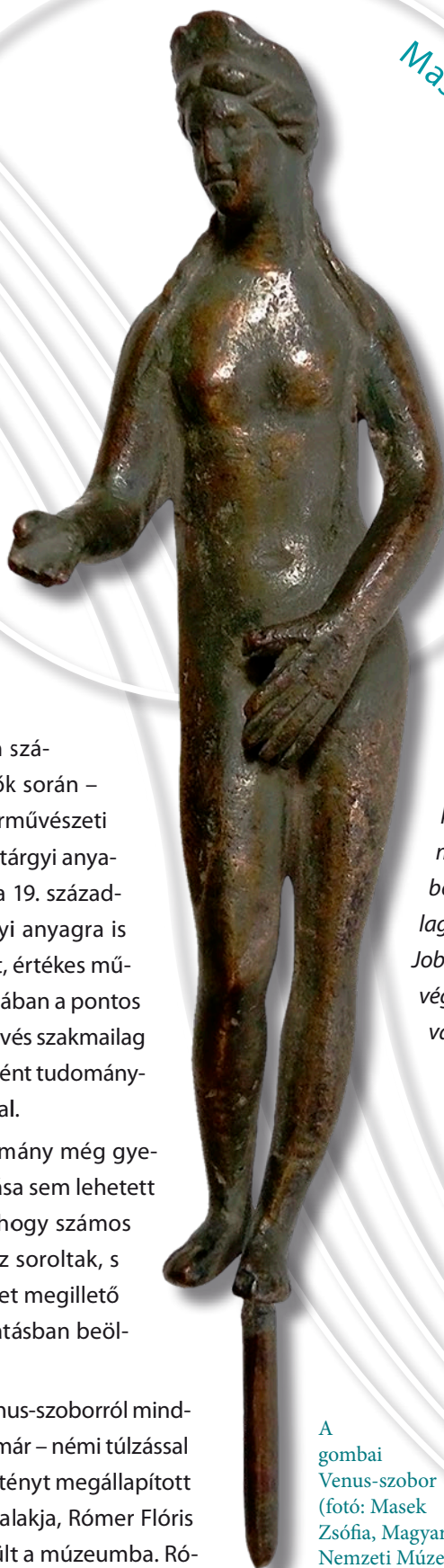
Masek Zsófia

52

A múzeumi raktárak talán a legjobb régészeti lelőhelyek. Közismert mondás ez a szakmában, azonban kevés intézményre vonatkozóan annyira találó, mint a Magyar Nemzeti Múzeum. Ez természetes is, hiszen az ország első közgyűjteményéről van szó, amely többszöri profiltisztítás után számos műtárgyát „elvesztette” az idők során – például a Néprajzi vagy épp az Iparművészeti Múzeum megalakításakor –, mégis, tárgyi anyaga máig kimeríthetetlen forrás. Ez a 19. században bekerült régészeti gyűjteményi anyagra is igaz, amelynek esetében válogatott, értékes műtárgyak keverednek a ma már – általában a pontos lelőhely ismeretének hiányában – kevés szakmailag releváns információt adó, de egyébként tudománytörténeti fontosságú leletanyagokkal.

Amikor a magyar régészettudomány még gyerekcipőben járt, a leletek korszakolása sem lehetett pontos, amely azt eredményezte, hogy számos tárgyat eredetileg rossz korszakhoz soroltak, s ezek csak később kerülhettek az őket megillető fizikai és persze a tudományos kutatásban beöltött indokolt helyükre.

Jelen cikk tárgyáról, a gombai Venus-szoborról mind ez azonban nem mondható el. Róla már – némi túlzással – minden lényeges, s máig releváns tényt megállapított a hazai régészet egyik kiemelkedő alakja, Rómer Flóris 1866-ban, amikor a műtárgy bekerült a múzeumba. Ró-

mer akkor így fogalmazott az *Archaeologiai Közlemények* lapjain: „A gombai fensikon az úgynevezett Ghyczy részről nyert a m. nemzeti muzeum egy bronz alakocskát, hasonlót a meztelen medicei Venushoz, magassága 4" 3'" fejen párta ül, vállain egy-egy hajfonat foly le, jobb kezét előre tartja, ballal szemérmét takarja. A munka a művészet hanyatlását mutatja, a kéz és lábujjak egyszerűen bevágott vonalokkal jelezvék, s aránylag maguk e tagok a szépnél nagyobbak. Jobb keze újjai, a bal hüvelyke és mutatója végige hiányzanak; és a jobbik czomb egy vágás által meg van sértve.”

A Venus-szobor szerencsére máig megtalálható a múzeum Régészeti Tárában, ám 1866 óta részletes közlés nem foglalkozott vele. Ennek oka ebben az esetben inkább a muzeológiai, tudományterületi bizonytalanság volt. Egy római szobor a szarmata területekről? Mennyire

A gombai Venus-szobor (fotó: Masek Zsófia, Magyar Nemzeti Múzeum)

„A gombai Várhegynek dél-keleti oldala” (Kubinyi, 1861)

fontos ez Pannonia kutatásának szempontjából? Inkább foglalkozzanak vele a „szarmatások”?!

Mi most mégis ezen a különleges kis tárgyon keresztül mutatnánk be a szarmata–római kapcsolatok egy apró szeletét.

Már a tárgy lelőhelye is nagyon érdekes: a Pest vármegyei Gomba a 19. században a régészeti berkekben leginkább bronzkori földváráról volt ismert. Az erődítés a Gödöllői-dombság peremén, alacsony dombsági területen terül el, egy erősen kiemelkedő löszfal tetején, ahol ma is jórészt természetes növénytakaró fedi. A földvárat 1858-ban ásta meg id. Kubinyi Ferenc, aki 1861-ben részletesen is közölte eredményeit, szintén az *Archaeologiai Közlemények* lapjain. Gomba-Várhegy ma is védett régészeti lelőhely, középső bronzkori földvárat a Vátya-kultúrához soroljuk.

Sajnos Kubinyi publikációja még a most vizsgált római szobor múzeumba kerülése előtt készült el, így abban nem találunk említést a Venusról.

Azonban Rómer közlése így folytatódik tovább: „Ugyanonnán egy fehér, három vörös, két zöld, két sárga részint hengeres, részint hatszögü hasáb alakú üveggyöngy küldetett be, – és egy IV. Béla féle rézpénz; de vannak a gombai lakóknál meszely számra való üveggyöngyök, bronz karikák, kő és bronz eszközök. E küldemény Márton István gombai ref. lelkész úr ajándéka.”

Mindebből elsősorban arra következtethetünk, hogy ahogy másutt, úgy itt is megnőtt az érdeklődés és az adományozási kedv az ásatások után. Az, hogy a római kori leletek pontosan az említett földvár területéről származnak-e, máig bizonytalan, de bejegyzett lelőhelyük mégis csak: „Gomba, Várhegy”. A „Ghyczy részt” jelen cikk szerzőjének sajnos nem sikerült azonosítania. Ez esetben az adományozó – aki gyakran egy-

„A gombai Várhegynek észak nyugoti oldala” (Kubinyi, 1861)

ben az adott földterület tulajdonosa is volt – sem segít rajtunk, hiszen a tárgyakat a gombai református lelkész ajándékozta a múzeumnak. A földvár területén ugyanakkor szarmata kori lelőhelyet nem tartunk nyilván. A Várhegy közelében ismert azonban egy másik régészeti lelőhely, amely mellett, hogy „Vatya-kultúrás” temetkezési helyszín, szarmata településként is nyilvántartott egy 2005-ös terepbejárás óta. A probléma azonban az, hogy az ismert leletek közül a gyöngyök szinte biztosan egy szarmata temetkezésből és nem településről származnak, így csak nagyon bizonytalanul köthetők ehhez a lelőhelyhez. Abban sem lehetünk biztosak, hogy a szobor és a gyöngysor egyazon lelőhelyről származik, bár közös ajándékozásuk azért erre enged következtetni. A szobor – különleges, egyedi esetként – persze akár egy temetkezéshez is tartozhatott, de településről való származása ugyanúgy nem zárható ki, mint ahogyan az sem, hogy szórvány, útközben „elveszített” tárgy lehetett valójában.

A végül a Magyar Nemzeti Múzeumba került gyöngyök kétségtelenül szarmata koriak. A nyolc darab, közepes méretű üvegyöngy többsége gömbölyded, egy hengeres vörös és egy hasábos világoszöld üvegyönggyel kiegészülve; színük vörös, narancssárga, világoszöld, illetve fehér. Ezeknek az egyszerű típusoknak önmagukban nem tulajdonítunk keltező szerepet a szarmata korban belül; ugyanakkor a gyöngyök halmozása a temetkezésekben a 2–3. században nagyobb mértékben jellemző.

Gomba-Várhegy: szarmata üvegyöngyök (fotó: Soós Eszter, Magyar Nemzeti Múzeum)

A szerelem és szépség istennőjét ábrázoló kis bronzszobor fején diadém látható. Kontraosztban áll, test súlyát a bal lábára helyezi, a jobb lábát térdben enyhén behajlítja. A bal kezével a szemérmét takarja, a jobb kezét üdvözlő, befogadó helyzetben nyújtja ugyanabba az enyhén oldalra eső irányba, amelyre néz. A római bronz kisplasztika párhuzamait a Kr. u. 1–3. századra kelteznek. A szobrászati típus a *Venus Pudica*, azaz a Szemérmes Venus egyik változata, amelyet az ókori görög Praxitelesz alkotására, a *Knidoszi Aphroditére* vezetnek vissza. A görög szobor egyik leghíresebb római másolata a firenzei Uffiziben őrzött, Rómer által is idézett Medici-Venus. Az ábrázolásmódhoz felidézhető Sandro Botticelli híres festménye, a szintén Firenzében őrzött *Vénusz születése* is.

Végül azt, hogy a gombai lelet a birodalom mely területén készülhetett (Pannoniában avagy jóval messzebb), további kutatásoknak kell eldöntenie, azonban a Pest vármegyei helyszín valószínűvé teszi, hogy a szarmaták földjére Pannoniából került át. A lelőhely közel esik a dunai római védelmi rendszer, a limes vonalához és Pannonia egyik legfontosabb központjához, Aquincumhoz, ahonnan keleti és délkeleti irányban fontos, a Barbaricumot átszelő útvonalak indultak Da-

Látkép a gombai földvárról
(forrás: https://balays.blog.hu/2022/07/18/gombai_foldvar)

cia provincia és Sarmatia központi területei felé. Ebben a térségben kiemelkedő jelentőségű és meglehetősen változatos amúgy is a római kori leletanyag. A szomszédos Gödöllői-dombság területéről több szarmata halomsíros temetőt is ismerünk, amelyek fennmaradásukat valószínűleg éppen az alapvetően erdős területnek köszönhetik. Ezekben a temetőkben olyan ritka temetkezési szokásokkal is találkozunk, mint a kőpakolásos halomsírok.

A markomann–szarmata háborúk (Kr. u. 166–180) lezárulása után hosszú békés időszak következett az Alföldön. A béke a 3. század második felében ért véget, amikor Dacia provincia feladása és az új keleti fenyegetések nemcsak a római politikát állították új helyzet elé, hanem az alföldi lakosságot is. A 2. század végére fellendülő kereskedelmet jelzi az a számtalan római kistárgy, amely a szarmata temetőkből és településekről e korszakból előkerül. A római szobrok azonban nem tartoznak a kereskedelmi árucikkek közé. Ellenkezőleg, ezeket általában zsákmánynak tekintjük, amelyek egy-egy háborús időszak vagy kisebb szarmata betörés emlékét őrzik. Ezek a tárgyak mindig egyediek, és sajátos mó-

don változott témákat jeleznek: úgy tűnik, a női alakok és az állatfigurák kiemelt szerepet kaptak a szarmata „ízlésben”, ugyanakkor Venus-ábrázolás más szarmata kori lelőhelyről nem ismert. Az antik női istenségek szarmata földön előkerült leghíresebb példája az akasztói Victoria-szobor (lásd Szebenyi Tamás írását e számban), amely a kis gombai Venustól eltérően valóban egy kiemelkedő minőségű műtárgy. Mivel a római szobrok általában nem keltezhetők pontosabban, így sajnos ezt a tárgyat sem lehet egyetlen eseményhez kötni. A korábbi tendenciákat azonban megerősíti: a szarmata Barbaricumban, főként Pannonia közepében – némi túlzással élve – bármikor, bármilyen „szomszédból eltulajdonított” tárgy felbukkanhat.

Vácszentlászló-Harminchányás szarmata halomsírai 2024 márciusában (fotó: Masek Zsófia)

Palkó Edina Zsófia – Gábor Olivér

DUNAI LOVASISTEN ÓLOMTÁBLÁCSKA

56

SZIGETVÁR KÖRNYÉKÉRŐL

2015-ben ajándékozás útján a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményébe Szigetvár környékéről egy töredékes ólomlap került, melyen az ún. dunai lovasistenhez köthető ábrázolások láthatók. Hasonló darabok már korábban is előkerültek Baranya vármegye területéről, így érdemes összefoglalni az ezekkel kapcsolatos tudásunkat!

A dunai lovasisten ábrázolásai elsősorban a Duna mentén terjedtek el. Bulgária, Románia, Szerbia, Horvátország, Magyarország, Szlovénia és Ausztria, azaz az antik Moesia, Dacia, Pannonia és Noricum provinciák területein. Megnevezésükben tehát elfogadható a dunai jelző.

Mivel ezekről az ábrázolásokról antik írásos forrás nem áll rendelkezésünkre, ezért a modern tudomány segítségével kell meghatározni őket. A tárgyakon feltűnő lovasokat a kutatók egy része istenekként értelmezte, más részük azonban nem. Eddig kilenc darabon találtak feliratot, ezek közül egy volt latin betűs, a többi görög.

A tárgyak kivétel nélkül antik, római környezetben jelentek meg, ahol azonban efféle ábrák tömegigényt kielégítő készítésére nem nagyon van más példa. A táblácskák többsége valószínűleg a Kr. u. 3. század közepétől a 4. század elejéig készülhetett. Moesia Inferiorból zömmel márványból készült példányokat ismerünk, Pannonia Inferiorban viszont inkább ólomból készültek

└ Az eredeti tárgy elülső és hátsó oldala (fotó: Helesfai M.) ┘

ismertek. Helyi kőből, bronzból, terrakottából és vésett ékkőből is készültek ilyenek, noha jóval kisebb számban. A fémből készült darabok esetében a kivitelezés, az alapanyag viszonylagos olcsósága és nagy számuk arra utal, hogy provinciális tömegáruról van szó. Felmerült a lehetőség, hogy a kőből készültek mágikus jelentőségűek, míg a fémből készült példányok – olcsóságuk miatt – akár templomi votív [azaz 'felajánlási' – a szerk.] tárgyak, vagy épp sokak által használt szertartási kellékek is lehettek. Szétszórt előkerülésük miatt azonban sokkal valószínűbb, hogy amulettek lehettek.

Kétségtelen, hogy az ólom- vagy bronzlapocskák és -korongok könnyen hordozhatók, és arra is van példa, hogy kifúrták őket (talán a nyakba akasztás céljából). Többségüket viszont kisebb bőrzacskókban tartották maguknál.

E tárgyak előfordulási gyakorisága alapján a hozzájuk köthető kultusz központja valahol leginkább Délkelet-Pannoniában lehetett. Ezt erősítheti meg a nemrégiben előkerült szigetvári darab is.

Ez utóbbi eredetileg egy kerek ólomlap lehetett. Sajnos csupán a tárgy bal felső része maradt meg, ennek mérete 5,5×5 cm. Öntött anyaga jó állapotú, beszolgáltatásakor felületén enyhe fehéres oxidáció volt megfigyelhető karbonátos lerakódásokkal.

A tárgy a bal peremén egy helyen roncsolódott – feltehetően az eredetileg kiálló öntési csap begyűrődése miatt. Az ólomlap elülső oldalán látható a dunai lovasistenhez köthető ábrázolások megmaradt része. (A hátoldalán ábrázolás nincs, ennek felszíne egyenetlen.) A korongtörödédek eredeti szélét kívül körbefutó tojássor, azon belül körbefutó pontsor, majd legbelül egy körbefutó vékony vonal keretezi. Az ábrák négy egymás alatti szintjéből háromnak maradtak meg a részletei. A legfelsőben égi jelekként egy központi istennő (?) (*dea*), jobb oldalán csillag (*stella*, *aster*), a bal oldalán napsugár töredéke (*radio solis*) látható. A csillag és a kígyó teste közti szoknyás alak jól kivehető,

ő valószínűleg Luna, akinek vállain vagy feltartott kezek, vagy egy félhold alakja rajzolódik ki. Az ólomlap felső részének két oldalán egy-egy felfelé kúszó kígyó (*serpens*) feje látható. A kígyók talán egyszerűen az égboltot jelölik, kapcsolódva a felső mező égi regiszteréhez. A nő fején a haj vagy fejdísz ábrázolásának köríves pontsora látszik. Az alattuk levő részen folytatódik a kígyók hullámos teste és farka, valamint a nőalak teste, az általa viselt rövid ráncos ruhával (*chiton*, *tunica*), melynek alját kétoldalt megfogva felemeli. A nő lábait nem ábrázolták. Jobb oldalán egy felé léptető fejhámos, felnyergelt ló látható – a nő feltehetően azt eteti. A ló hátán lovas ül (ő lenne a dunai lovas?), akinek a fején keleties fejfedő (fríg sapka?), háta mögött pedig

A dunai lovasisten kőből készült 3. századi ábrázolása Sopianae-ból (fotó: Helesfai M.)

lobogó köpeny (*dalmatica*) hullámvonala ismerhető fel. Nadrág viselése nem vehető ki. Tovább haladva lefelé, a harmadik szinten, a bal oldalon a ló lábai alatt egy hason fekvő alak feje és felső teste látható. Ennek fején szintén sapka félköríves vonala látszik. A kezeit előre nyújtja, melyek az alak vízszintes helyzeténél fogva lefelé lógnak. Inge szintén ráncos, testének alsó része viszont az ólomkorong sérülése miatt nem kivehető. Középen, az istennő alatt egy háromlábú asztal (*mensa Delphica / tripos*) van, rajta hallal (*piscis*), melynek farka balra, feje pedig jobbra néz. Az ábrázolás többi része sajnos hiányzik.

A sokféle ábrázolás közül a szigetvári darab az ólomból készült medaillonok közé tartozik. Ábráinak elrendezése nem sávos, ugyanakkor szintekre osztható. E típus legnagyobb számú előfordulása Pannonia délkeleti részén Sirmium (Száva-szentdemeter, ma: Sremska Mitrovica) környékéről (38 db), illetve azon belül Sremska Mitrovica városából ismert (12 db). Az analógiák alapján a szigetvári darab hiányzó részei jól rekonstruálhatók. Fent, a jobb oldalon látható kígyófej valószínűleg hullámos testben folytatódik lefelé a medaillon kerete mentén. E kígyó alatt hétágú koronás Sol (azaz Napisten) ábrázolása lehetett, az alatt pedig még egy további fríg sapkás lovas, aki felszerszámozott lovon ül. A ló lábai alatt – ahogy azt a másik oldalon láttuk – szintén egy derékban megkötött tunikát viselő fekvő alakkal számolhatunk, akinek karjai lefelé lógnak. A hiányzó rész feltehetően abban különbözik a meglévő bal oldali ábrázolástól, hogy a hal fejénél van egy másik csillag. A szigetvári példány ábrázolásainak legalul levő regisztere is hiányzik, így annak kiegészítésekor már teljes mértékben az analógiákra kell hagyatkoznunk. Itt tehát balról jobbra haladva sorrendben kakas, felhúzott fülű váza (*kantharos*) és oroslán ábrák lehettek, alattuk három karikával. Előfordul ugyanakkor, hogy

A dunai lovasisten bronzkorongon való 3. századi ábrázolása Sopianae-ből (fotó: Helesfai M.)

A kiegészítés rajza az eredeti tárgy fotójával együtt (rajz: Palkó Edina Zsófia)

a dunai lovasisten más ábrázolásain nem teljes karikákat, hanem patkó alakokat ábrázolnak. A karikák esetleg kenyererek lehetnek, legalábbis a sírreliefeken található ábrázolások (például Ostiából származó ábrázolások) alapján.

A páros és szimmetrikus jelleg igen fontos rendezőerő. A felső szinten a kígyók, valamint Luna és Sol, alatta pedig a két lovas egészítik ki egymást. A felső szinten látható csillag párját a *kantharos* feletti hal szájánál ábrázolták. Végül a legalsó szinten kétoldalt egy-egy állat látható.

A dunai lovasisten ábrázolásainak nincs merev ikonográfiája, így elképzelhető, hogy az istenségnek intézményesült, szervezett kultusza sem volt. A Sirmi-um környéki darabok előkerülési körülményei pedig inkább kötik e tárgyak használatát a civilekhez, mint a hadsereghez.

Végül érdemes a dunai lovasisten ábrázolásain felfedezhető szimbólumok jelentésére is kitérni. Kisebb valószínűséggel egy misztériumvallás jelképeként gondolhatunk rájuk. A szigetvári darabon viszont nem szerepel az egyébként gyakran ábrázolt mécses, ami a világosság szimbólumaként valamivel egyértelműbben utalna a vallás misztérium jellegére. Ugyanakkor az alsó mezőben megjelenő karikák esetleg egy felavatásnál használt kalácsok jelképei is lehetnek. A misztériumok helyett nagyobb valószínűséggel tehát inkább szinkretisztikus kultusszal állhatunk szemben. A Napisten- (Sol) hit ugyanis fontos összetevője volt a késő antik szinkretizmusnak, míg a rengeteg felhasznált szimbólum többféle hit és vallás jelképeit tartalmazza, azaz egyfajta vallási ászként számolhatunk velük.

A misztériumvallások a titkos, csak a beavatottak számára ismert és érthető szertartások gyakorlása révén működő kultuszok gyűjtőneve. A szinkretizmus pedig a különböző vallási, filozófiai, műveltségi irányok, elemek elegyítése, összehangolása.

Karika alakú kenyererek ábrázolása egy ostiai sírkövön

Magyarország déli végvárrendszerének összeomlása Nándorfehérvár 1521-es eleste után

Cseh Valentin

60

1521. augusztus 29-én Magyarország kulcsa, Nándorfehérvár Szulejmán szultán kezére került. Ezzel olyan katasztrófa érte a magyar határvédelmi rendszert, aminek következtében az már a mohácsi csata időszakára tulajdonképpen összeomlott. E cikk ennek a folyamatnak az eseményeit mutatja be...

„Országunk most már nyitva áll a törökök előtt vízen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, míg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.” II. Lajos fenti sorai jól mutatják, hogy milyen helyzetbe került hazánk 1521-ben. Ebből kifolyólag nem véletlen, hogy az elvesztett várakat a még magyar kézen lévő Titel, Futak, Újlak és Pétervárad nem pótolhatta. Ezért meg kellett (volna) próbálni visszafoglalni Nándorfehérvár várát, de az adott bel- és külpolitikai helyzetben ennek nem volt realitása. A gond nagyobb volt

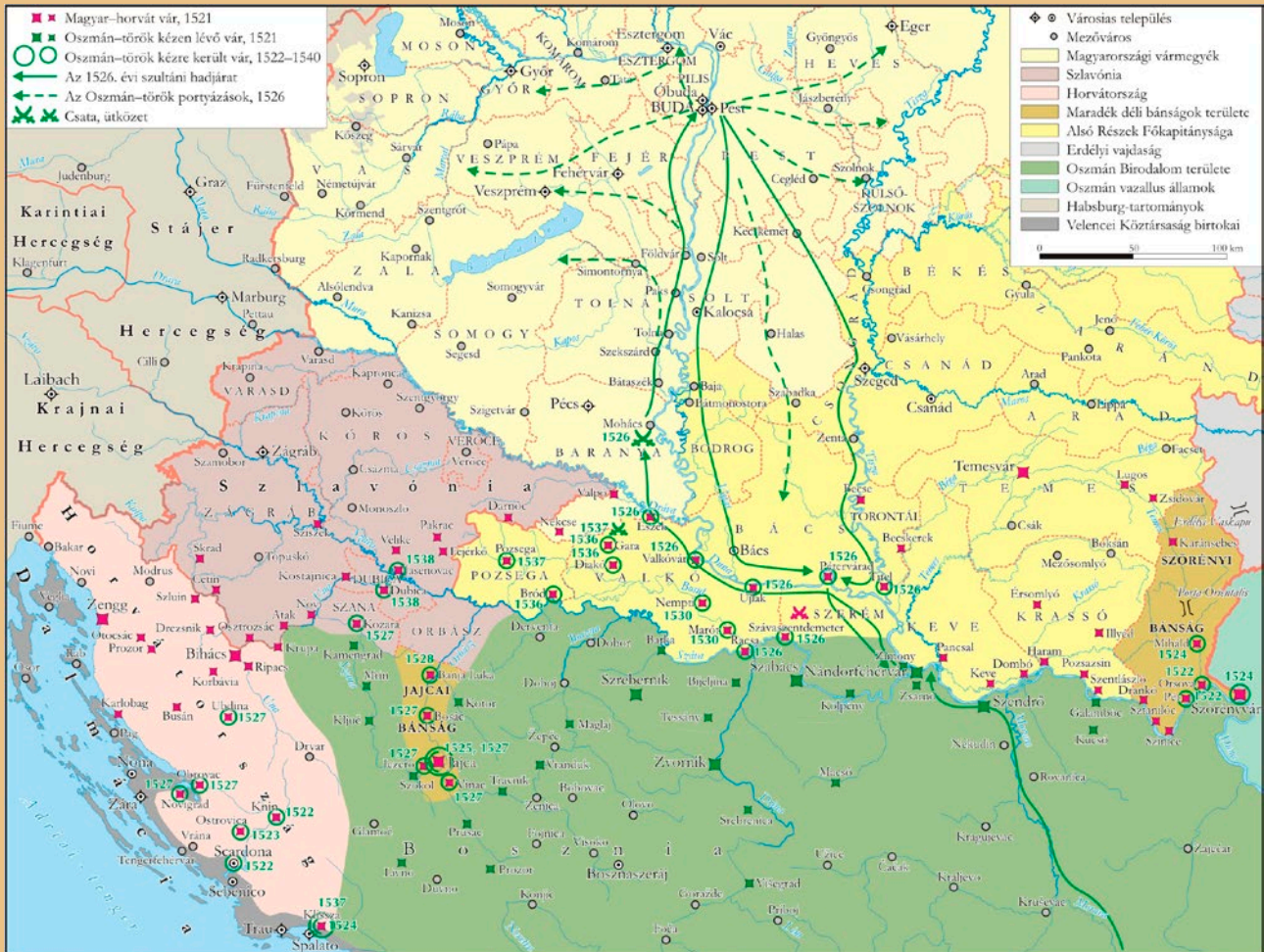
Szulejmán szultán (ur. 1520–1566)

Páncélos vitéz ábrázolása a II. Ulászló által 1509-ben Weér Andrásnak adományozott címeres levélen (MNL OL DL038791)

annál, mint amilyennek tűnt. Ezt jól mutatja, hogy a végvárrendszer horvát–bosnyák térségének a fenntartásába 1522-től Habsburg Ferdinánd főherceg is bekapcsolódott, mert Stájerország, Karintia és Krajna is veszélyeztetett területté vált. Sőt, az 1522-es országgyűlésen a magyar rendek felkérték a főherceget arra is, hogy fizesse a horvát végvárak ellátását. Ezt követően már Laibachból látta el egy főkapitány Klissza, Krupa, Zengg, Lika, Skardonna, Knin és Ostrovica felügyeletét, és e végvárak német helyőrséget is kaptak. Vagyis egy idegen hatalom vette át Magyarország területének védelmét, lényegében a saját biztonságának szavatolása érdekében. Hazánk egyes részei pedig ütközőzónává kezdtek válni az Oszmán Birodalom és a Habsburgok örökös tartományai között.

1522-ben a német rendek az év első felében és az ősszel megtartott birodalmi gyűlésen is foglalkoztak a Magyarországot sújtó török veszéllyel. Továbbá 1522. május 20-ra Bécsbe kongresszust is szerveztek a probléma megoldására, de a magyar delegáció nem ért oda időben, csak július 5-én. Bár a német rendek hajlandóak voltak katonát adni, de II. Lajosnak inkább pénz kellett volna, mivel fizetni nemigen tudta a zsoldosokat. Így a tárgyalások végül kudarcra végződtek, ahogy az 1523. október 15. és 22. között Bécsújhelyen II. Lajos, Mária királyné, Ferdinánd főherceg, Anna főhercegné, Szydlowiecki lengyel főkancellár, a cseh bárók és a pápai követ részvételével megtartott tanácskozás is.

A déli végvárrendszer felbomlása 1521 után (Nagy Béla - Zrínyi Kiadó)

Pedig igen szükség lett volna a déli végeken a helyzet stabilizálására, mert Hüszrev boszniai és Báli szendrő-nándorfehérvári bégek vezetésével a törökök szép lassan folytatták a magyar határvédelmi rendszer megmaradt várainak az elfoglalását. 1522-ben elesett Orsova, Pét és Miháld (e végvárakat a török gyorsan le is romboltatta). Bár Klissza és Jajca őrsége a horvát-bosnyák végvidéken visszaverte a török támadást, de Knin végül elesett.

De nemcsak Magyarországon, hanem Havasalföldön is aktív volt ekkoriban a török haderő. Kapóra jött a töröknek, hogy a román fejedelemség irányítója, Neagoie Basarab vajda 1521-ben elhunyt. A trónt a vajda fia, Teodosie örökölte, noha helyzete meglehetősen ingatag volt. A kibontakozó trónharcban Mehmed szilisztrai szandzsákbég eleinte támogatta Teodosiét, de végül 1521-ben kivégeztette őt. Ezután Radu de la Afumati lett az új vajda, akit Mehmed bég végül 1522-ben üldözött el. Ez volt az oka annak, hogy Szapolyai János erdélyi vajda 1522. július 7-18. között hadjáratot indított Havasalföldre. Szapolyai Gruzmaninál legyőzte Mehmed béget, sőt, Radu is sikerült visszahelyeznie a trónjára, akit azonban nem sokkal később a szilisztrai szandzsákbég újból

Ferdinánd osztrák főherceg, aki 1526-tól Magyarország királya volt

II. Lajos király Hans Krell festményén (Kunsthistorisches Museum)

elkergetett. Az Erdélybe menekülő vajdának ismét Szapolyai nyújtott segítséget, aki az október 14. és november 14. között lezajlott újabb hadjárata során ismét legyőzte Mehmed béget, Radu megint visszaült a trónjára, noha a következő évben a bég megint elkergette a havasalföldi uralkodót. Ennek ellenére az 1522-es havasalföldi hadjárat összességében

sikeresnek tartható, hiszen Szapolyai átmenetileg elérte céljait, sőt, egészen Kisnikápolyig is előre tudott nyomulni. Az erdélyi vajda sikerében persze komoly szerepe volt Báthori István nádornak és a Temesközben állomásozó csapatainak.

A következő év, 1523 tavaszán a török több ezer katonát vont össze a határvidéken. Szulejmán szultán sógora, Ferhát pasa Nišen keresztül haderejével ekkortájt épp Magyarország felé tartott. A horvát részeken a törökök Klisszát és Krupát kezdték ostromolni. Budára pedig olyan hírek érkeztek, hogy 30 ezer török áll fegyverben Nándorfehérvár és Szabács között. Annak is híre jött, hogy Ferhát pasa, a korábbi harmadvezír lett az új nándorfehérvári főkapitány, de posztját nem tudta elfoglalni, mert Nándorfehérváron és Szendrőn is pestisjárvány tört ki.

Az 1523-ban a budai országgyűlés által az alsó részek főkapitányává kinevezett Tomori Pál kalocsai érsek mindeközben igyekezett minden tőle telhetőt megtenni a gondjaira bízott déli országrész megvédése érdekében. Szükség is volt erre, mert Pétervárad márciusi megtámadása után a törökök május végén már Valkó vármegyét pusztították. Ferhát pasa és Báli bég 1523. augusztus 6-án vagy 7-én Szávaszentdemeter-Nagyolaszínál valószínűleg egy 10–12 ezer fős sereggel csatát veszített egy négyezer fős magyar sereggel szemben. A csatával annyit sikerült elérni, hogy 1526-ig a törökök már nem támadtak a déli

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése 1457–1520 között (Zrínyi Kiadó)

határvidék középső szakaszán, Ferhát pasát pedig még 1523-ban kivégezték Drinápolyban.

1524-ben Báli bég ugyanakkor egy éven belül kétszer is megostromolta Szörényvárat, és augusztusban sikerrel is járt: a bég lerombolta az erődítményt, hogy a Duna jobb partján felépítse Kladovo erősségét. Ezzel Nándorfehérvár eleste után pár év alatt a törökök gyakorlatilag felszámolták az első végvári vonalat, amelyből hírmondónak Klissza és Jajca maradt meg. A boszniai várat 1525-ben is ostrom alá vette a török, de ekkor még sikerült felmenteni a várat, köszönhetően Frangepán Kristófnak is, aki június 11-re utánpótlással is ellátta az egyre reménytelenebb helyzetben levő végvárat.

Az 1521 után Magyarország kapujává váló Pétervárad viszont nem tudta pótolni Nándorfehérvárt. Felmerült Szalánkemén kiépítése is egy második Nándorfehérvárrá, de ebből végül nem lett semmi. Sőt, mindezen problémák mellett még az is komoly gondot okozott, hogy II. Lajos nem tudta kifizetni a végvári katonaság zsoldját. 1526 elején Tomori Pál lemondott a katonáinak zsoldelmaradása miatt, de ezt, ahogy az korábban is megtörtént, végül nem fogadták el. Ugyanakkor ez is jól mutatja azt a lehetetlen helyzetet, amiben Magyarország az 1521–1526 közötti időszakban volt. Ebből következően pedig nem véletlen, hogy az események úgy alakultak 1526-ban, ahogyan. Péterváradot az Alapy György vezette védők hősieles ellenállása ellenére végül július 28-án elfoglalta Ibrahim nagyvezír, miután a templomtoronyba szorult őrség kénytelen volt feladni a végvárat

Az 1521-es esztendőhöz hasonlóan egyébként 1526-ban is roppant nehézkesen ment a mozgósítás, s voltak, akik egyszerűen nem értek oda Mohácsra, mint Szapolyai János erdélyi vajda vagy a horvát csapatok, de a német birodalmi alakulatok is csak Székesfehérvár térségéig jutottak csupán az ütközet idején. Az végeredményt ismerjük: Mohácson a Szulejmán szultán 75 ezer fős hadseregével szemben felálló 25 ezer fős magyar haderő megsemmisítő vereséget szenvedett. Az ország előkelőségeinek színe-java odaveszett. Köztük volt II. Lajos király, Tomori Pál kalocsai érsek, Drágffy János országbíró és Szapolyai György is. Szulejmán a győztes csata után bevonult előbb Székesfehérvárra, majd

A II. Lajos által 1517-ben Brodarics Istvánnak és rokonainak adományozott sajkást ábrázoló címert (MNL OL R64-2.-No. 48.)

Budára. Végül 200 ezer foglyot magával hurcolva október 9-én hagyta el Magyarországot.

1527-ben újabb ostromot kellett volna kiállnia Jajca várának, de az ostrom tizedik napján feladta azt Grabrovacki István az ostromló török sereg vezetőjének, Hüsrev boszniai pasának. Ennek következtében a jajcai bántság is az Oszmán Birodalom része lett, s az egykori déli határvédelmi rendszer tulajdonképpen török kézre került. A következő évtizedekben Buda eleste után a harcok már áttevődtek Magyarország belsejébe, ami miatt végül egy új végvárrendszert kellett kiépíteni, melynek jeles erősségei közé tartozott Kanizsa, Szigetvár és Eger is...

Erhard Schön *Török rabszolgavásár* című metszete 1532-ből

TORMA PÉTER

Nagytilaj pusztatemplomának *kutatása*

64

Az elmúlt években lehetőségünk nyílt egy izgalmas Vas vármegyei lelőhely roncsolásmentes módszerekkel történő kutatására. A vármegye déli határán fekvő Nagytilaj község pusztatemplomát vallattuk, amely már a szombathelyi Savaria Múzeum 2005. évi terepbejárása alkalmával is ismert volt. A templom pontos elhelyezkedését, méreteit, építési idejét és építőanyagára vonatkozó információkat azonban mindeddig a múlt homálya fedte.

A község polgármester asszonyának megkeresése és kollégáink elhivatottsága indította el 2020-ban a lelőhely szisztematikus kutatását: a több alkalommal végzett terepbejárás, műszeres leletfelderítés, valamint légi felvételek készítése rendkívüli mértékben gazdagította az egykori faluhely/ek templomával kapcsolatos ismereteinket.

Nagytilaj község jelenlegi területén több középkori falu osztozott: *Hermanthylay*, *Ilesthylay*, *Bathystylay*, *Lamperthylay*. Árpád-kori eredetük az ott gyűjtött felszíni leletanyag

segítségével is igazolható: a falvak régészeti nyomai az említett templomhely körül elszórtan helyezkednek el. A Nagytilaji-patak bal partjának mentén, illetve a templomhelytől keleti irányban több telepnyom is bizonyítja tehát, hogy az Árpád-korban valóban közösségek éltek e területen. Ezen települések közelsége, illetve további keltező felszíni leletek pedig valószínűsítik templomhelyünk szintén Árpád-kori eredetét. De ugyancsak ezt támasztják alá okleveles adataink is: a templomra

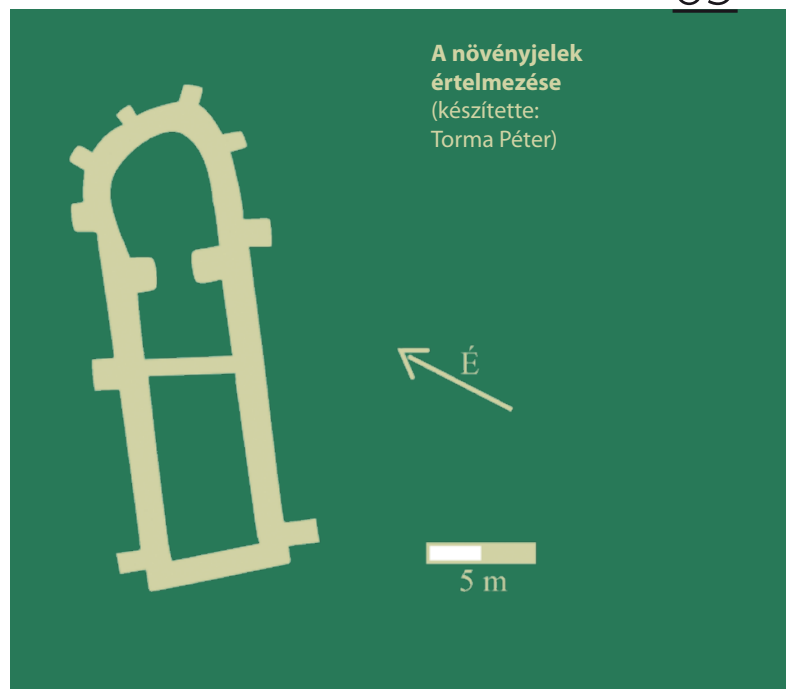
A templomhely DNy-ről (fotó: Torma Péter)

ugyanis egy 1288-ban kelt oklevél is utalhat: ebben egy Köbölkuti János és Miklós comes közötti birtokügylet leírása található. Az oklevélben az eladott Cheh birtokon egy Szent Márton tiszteletére emelt egyházzról tesznek említést, amely valószínűleg a most bemutatásra kerülő épület első írásos említése lehet. Egy Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt, 1407-ben kelt újabb oklevél egyébként szintén megjegyzést tesz a templomról.

A mai Nagytilaj település a 17. század során kezdett kialakulni jelenlegi helyén (amely keletre található az egykori templom környezetétől). Ehhez gyaníthatóan hozzájárulhatott a török támadás veszélyének fokozatos csökkenése, majd elmúlása is. Az ún. második katonai felmérés térképén már a jelenlegi pusztatemplomtól messzebb, a falu határában jelzik az új temetőt is. Eszerint a templom körüli temetkezéseket egészen a 18–19. század fordulójáig folytathatták, később viszont már a megnyitott új temetőben helyezhette el a közösség végső nyugalomra a halottait.

Azonban nemcsak a temetkezések, de végül a templom is áthelyezésre került. Már az 1698-ban végzett, ún. Kazó-féle *Canonica Visitatio* is romos állapotúnak írta le az egyházi épületet, amely a fokozatos török portyák és

talán az 1664. évi török hadjárat során sérülhetett meg igazán. Noha a 18. század közepén részben renoválták a helyiek, de végül 1882-ben a lebontás és áthelyezés mellett döntöttek. Az eredeti templom falait visszabontották, és építőanyagát felhasználták a jelenlegi épület felhúzásához (ez jelenleg is Szent Márton tiszteletét hirdeti a falu

2021-ben készült légi felvételen látszódó alaprajz az éresnek indult búzatáblában (fotó: Torma Péter)

központjában). A Nagytilaji-patak bal partjának egy magaslatán elhelyezett egykori egyházi épület létét jelenleg csupán egy 1888-ban állított kőkereszt jelzi, amely az 1882-ben lebontott templom emlékére lett felállítva.

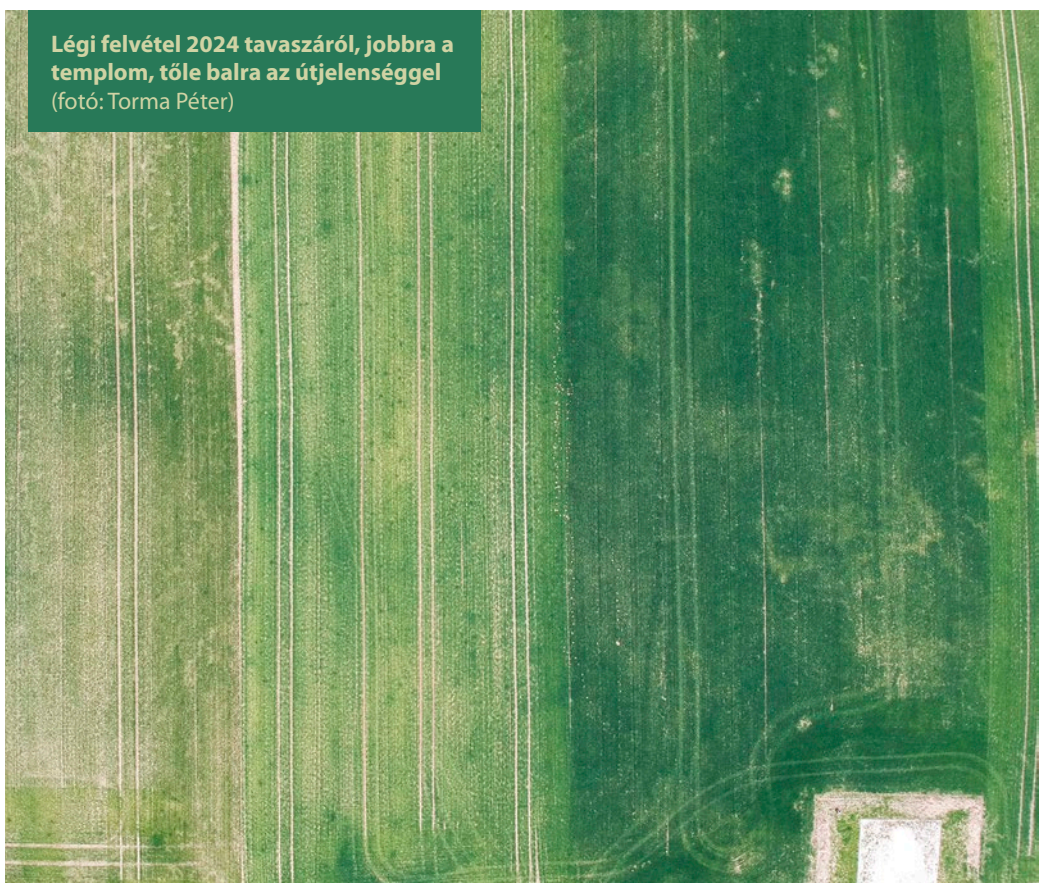
Az elmúlt években az ősi templom alakját és méreteit leginkább légirégészeti módszerekkel sikerült körülhatárolni. A drónfelvételek segítségével megállapítható, hogy az egykori egyházi épület egyhajós, szentélye pedig félkörívesen záródott (Kazó István 1698-as leírása szerint a templom szentélye boltíves volt). Falai mentén támpilléreket emeltek, de a szentély és a hajó találkozásánál további anomáliák is látszódnak, amelyek diadalív, mellékoltár vagy akár szószék alapozásait is jelezhetik. A templom felénél a hosszanti oldalfalakra merőleges irányú alapozás nyomait lehetett megfigyelni, amely talán egy korábbi építési periódust jelezhet.

Az épület méreteit a drónfelvételek, illetve földfelszíni mérések segítségével határoztuk meg. A sűrű vetésben kora tavasszal, illetve a búza érésének kezdetén nyáron is megfigyelhető növényjelekkel tudtunk 2 éven át ellenőrző méréseket végezni. Így megállapíthattuk, hogy a templom a végső építési fázisában 20,5 méter hosszúságú és 7,5 méter szélességű, az alapozás vastagsága pedig megközelítőleg 70-80 cm lehetett. Tájolása ÉK-DNy, központi tengelye pedig 57 fokban tér el az északi iránytól (szintén felszíni mérések és drónfelvételek alap-

A pusztatemplom gabonában látszó félköríves szentélye, a háttérben Nagytilaj falu és az 1882–1883 között felépített templom tornya (fotó: Torma Péter)

Légi felvétel 2024 tavaszáról, jobbra a templom, tőle balra az útjelenséggel (fotó: Torma Péter)

A templom legutolsó fázisának fantáziarajza
(készítette: Gerencsér Ádám, Savaria Múzeum)

ján). Kijelenthető az is, hogy a templom több építési fázison is áteshetett. Méretei is nagyban változhattak az idők során, mivel a közel 21 méteres hosszúság nem éppen egy Árpád-kori kistemplomra utal. Biztosabb periodizációt azonban csak egy jövőbeli régészeti feltárás segítségével lehetne megállapítani. Az általunk gyűjtött felszíni leletek alapján az intenzívebb jelenlét és használat nyomait a 14. század második felétől lehet kimutatni a területen.

Az 1882. évi lebontást követően a temetőkert és a templomhely kaszálóként szolgálta a helyieket. A szájhagyomány még ma is csak „templomkaszálóként” emlegeti a helyet. Nagy Gyula helytörténeti kutató leírása szerint meglehetősen későn, csak 1978-ban következett be a terület művelés alá vonása, amelyet a korabeli műholdfelvételek is igazolni látszanak. A mélyszántással nemcsak a botanikai szempontból értékes vadvirágok tűntek el,

A
mészkö-
anyag meghatározá-
sában nyújtott segít-
ségéért köszönet illeti
Pődör Györgyöt és
Lebedy Jánost.

67

hanem a pusztatemplom alapozása és a felső sírréteg is megsérült. A szántóföldön jelenleg is nagyon sok építési törmelék és embercsont hever.

Az így felszínre került alapozásdarabok azonban segítséget is nyújtanak a felhasznált építőanyagok meghatározásához. Eszerint az egykori templom alapozását téglából, zöld márgából, római kori tetőcserep- és téglatöredékekből és mészkőből készítették. A római kori építőanyag felhasználása egyébként szintén az

**A
lelőhelyen
talált III.
Béla-rézpénz**
(fotó: Torma Péter)

Árpád-kori eredetet erősíti. A mészkő a környéken tájidegen építőanyagnak számít, így származási helyének megállapításában a töredékekben nagy mennyiségben jelenlévő ősmaradványok nyújtottak segítséget. Eszerint a templom építéséhez szükséges ún. *nummuliteses* mészkövet a Bakonyból – annak is feltételezhetően a közelebb eső, nyugati feléből – szállíthatták ide, szárazföldi úton.

A légrégészeti kutatások révén egyébként a templomhoz vezető út is kirajzolódni látszik a szántóföldi kultúrnövényzetben. A növényjelként előkerülő út már a templomot említő, 1407-ből származó oklevél szövegében is olvasható, így ennek középkori eredete igazolható. A légi felvételeken sötétebb vonalként figyelhető meg, amely valószínűleg a kijárt útmélyedésbe beszántott és így környezeténél vastagabb humuszréteg miatt látszódik ilyen formában. Az útjelenség a Nagytilaji-patak bal partjánál kezdődik (ahol egyébiránt az egyik Árpád-kori telepjelenség is található), majd Ny–K-i irányban halad a templomhely felé, de annak közvetlen közelében déli irányban megtörik. Ez arra utalhat, hogy a templom és a körülötte lévő temető miatt alakíthatták ki így. A jelenség a műholdképeken is jól látszódik, de az első és második katonai felmérés, valamint egy 1851-ből származó kéziratot térkép úgszintén jelöli.

A kutatásunk során megfogható alaprajz, a párhuzamok és a templomról ránk maradó leírások, továbbá térképábrázolások és helyi idős emberek elbeszélései segítségével megkíséreltük rekonstruálni is a templomot. A templom 1851-es térképi ábrázolása ugyanis egybevág a helyi idős emberek elmondásával: a „szőlőhegyre néző [azaz a nyugati] vége tűzfal”, a „fal felé néző vége [azaz a szentély] pedig farazott”. Az 1750. évben történt felújítási munkálatok kapcsán azt is megemlítik, hogy a templomhoz fából egy tornyot emeltek, továbbá a tetőt faszindellyel fedték le. Elképzelhető az is, hogy az említett fatorony egy különálló harangláb lehetett. Az említett 1851-es térképábrázoláson a templom déli falán 3 ablakot is jeleztek. Amennyiben teljesen hiteles a rajz, akkor kijelenthető, hogy az épület bejárata a nyugati oldalon lehetett annak végső építési fázisában.

A lelőhelyen talált erszénylelet, Hunyadi Mátyás-denárok (fotó: Torma Péter)

Látványos, *Assilina spira* fajhoz tartozó ősmaradványok a templomhelyen talált mészkőben (fotó: Torma Péter)

A fent leírtak alapján is egyértelmű, hogy a roncsos vizsgálati módszerek régészeti alkalmazása és a régészetet segítő társtudományok együttes használata révén nagyon sok közelítő információt gyűjthetünk össze egy-egy lelőhelyről. A levéltári adatok, a terepi munka és térképábrázolások ebben az esetben is rengeteg információt szolgáltattak számunkra, noha számos kérdés még nyitott a nagytilaji pusztatemplom kapcsán. Ezek megválaszolását elsősorban a lelőhely talajradarral történő alapos felmérése és az azt követően kijelölhető ásatási szelvények megnyitása segítené elő.

„A hamvából új tűz éled, árnyból fényugár tör elő...”

Egy késő bronzkori halotti máglya feltárása Nógrád vármegyében

2017 őszén egy különleges helyszínen – ismét utalva a cikk címében már idézett *A Gyűrűk Urára* –, a megyén (pontosabban Csongrád-Csanád vármegyén) kívül végeztek feltárást a Móra Ferenc Múzeum régészei (jelen sorok szerzője, valamint Litauszki Zoltán). Nemcsak a festői domboldalak és a fölöttünk magasodó tari buddhista sztúpa [„ereklyetartó építmény” – a szerk.] tette érdekessé ezt az ásatást, hanem az is, hogy igen ritka jelenség került elő a lelőhelyen: egy késő bronzkori halotti máglya. Lényegében a 21. számú főút bővítése során derült ki, hogy valójában milyen értékes/érdekes dolgok rejtőznek a domb aljában.

A kutatás során összesen közel 6000 négyzetméternyi területet tártunk fel ponto-

Keresztes Noémi Ninetta

san egy hónap alatt, versenyt futva az egyre sürgetőbb határidőkkel, illetve ráadásként a szokottnál lényegesen hamarabb beköszöntő késő őszi özönvízszerű esőzésekkel és a gyakorta a lelőhelyre települő tejszerű köddel is. Az előkerült 46 régészeti

jelenség többsége a Kr. e. 10–9. századra keltezhető úgynevezett Kyjatice-kultúra emléke volt, az említett máglyán kívül ide tartozott még 10–12 urnásír, valamint néhány gödör és árok is. Mindemellett néhány szarmata kori [a szarmaták a római császárkor időszakában lakták a Dunától keletre eső területeket – a szerk.] és két középkori objektumot is találtunk.

A halotti máglya égett, fekete foltja

Az ásatási terület a munkakezdés előtt

A legérdekesebb jelenség azonban kétség kívül a halotti máglya volt. A hazai régészeti kutatások során megtalált sok ezer bronzkori hamvasztásos sírhoz képest meglepően elenyésző a halotti máglyák száma, mindössze 5–10 ismert jelenleg. Azonban ezek lényegesen kisebbek és leletanyagukban is jóval szegényesebbek, mint a most feltárt nógrádi objektum.

„Máglyánk” a feltárási terület északi felén helyezkedett el. Több mint 10 méter hosszú és közel 3 méter széles volt. A feltárás már messziről látszódtott a domboldalban. A betöltése felül kb. 30–40 cm vastag, égett, fekete, emberi hamvakkal és kerámiatöredékekkel sűrűn tarkított volt. Alatta egy 30–50 cm vastag, szürkésárga, faszenes sáv futott. A délkeleti vége összeért a hatalmas temetőkerítő árokkal, ami a továbbiakban még fontos szerephez jut értelmezésünk során.

Minthogy ilyen ritka és különleges objektumtípust találtunk, még a feltárást követően is rengeteg problémába ütközünk. Kézenfekvő tehát, hogy az olvasót is a bennünk felmerült kérdéseken keresztül vezessük közelebb a megoldási lehetőségekhez! A máglya értelmezéséhez a legtöbb segítséget a kísérleti régészet eredményei nyújtották (főleg Fülöp Kristóf és Szabó Géza munkássága).

Miért ilyen nagy ez a máglya?

Először is a hatalmas méretre próbáltunk magyarázatot találni. Egy felnőtt ember vagy egy vele meg-

A kibontott halotti máglya, aljában nagy méretű kövekkel és emberi vázrészekkel

egyező méretű állat elhamvasztásához bőven elég egy kb. 2x1 méteres máglya. Azonban a társ jelenség maga 30 négyzetméteres alapterületével ennek több mint a tízszerese. Ezért igen valószínű, hogy több, egymás mellett meggyújtott máglyáról, vagy még inkább ugyanannak a máglyának többszöri használatáról lehet szó.

Az ásatási terület háttérben a buddhista komplexum épületeivel

A máglya és a temetőkerítő árok hosszú közös metszete, melyben jól látható az alábukó fekete réteg

Mit jelenthetnek a feltárás során a máglyában megfigyelt rétegek?

A máglya és a temetőkerítő árok közös metszetében megfigyelt rétegek az egykori használat mikéntjét is jelzik. A hatalmas objektumot többször is használták, így a máglya és a temetőkerítő árok közös metszetében megfigyelt, lefelé bukó fekete réteget úgy értelmezhetjük, hogy az égésterméket a hamvasztási ciklusokat követően a temetőkerítő árokba húzták bele.

A nagyobb méretű máglyák alatt máshol is megfigyeltek az ittenhez hasonló sekély gödröket, amelyek a levegő áramlását segíthették, meggyorsítva az égés folyamatát, egészen addig a pontig, amíg a máglya végül be nem roskadt.

Másodlagos égésnyomokat mutató, apró darabokra törött vagy robbant kerámiák a máglyából

Mi, és hogyan került rá valami?

A halotti máglyákra számos tárgyat helyezhettek túlvilági útvalóként. A kerámiákat és a fémből készült tárgyakat akár előre is a máglyára tehették, de akár akkor is rádobhatták még őket, amikor már égett a tűz. Különböző ételek (így magok, gyümölcsök, húsok, kenyérfélék)

és az edényekben akár italok is felkerülhettek. A tati máglyában a Kyjatice-kultúra kerámiaanyagának szinte minden típusa megjelenik: tálak, bögrék, fazekak, urnaformájú edények. Díszítésük a jellegzetes késő bronzkori formákból építkezik: háromszög alakú bütykök, változatos, besimított árokdiszkek, benyomkodott pontokból álló virágszerű minták és geometrikus motívumok. Különlegesen szépek az úgynevezett belsődíszes csészék, melyeken egyszerű koncentrikus körök, de bonyolultabb, több sorból álló minták részletei is előfordultak. Az egyik árokban emberi lábat formázó edénylábát találtunk, illetve előkerült egy alig 2,5 cm magas, szarvasmarhát formázó szobrocska is. Azt, hogy a máglyára bizo-

Ha már a lehumusztott felszínen is látszik, hogy két régészeti jelenség összeér, akkor úgynevezett közös metszetet húzunk rájuk. Ilyenkor ott vágjuk át őket először, ahol egybefutnak, hogy lássuk, milyen viszonyban állnak egymással.

nyosan fémből készült tárgyak is kerültek, jól jelzik a benne talált csepp alakú bronzolvadékok, amelyek minden bizonnyal nagyobb bronztárgyak maradványai.

Miért vannak ennyire rossz állapotban a leletek?

Ezek után a leletek megdöbbentően rossz állapotának okára próbáltunk rájönni. A tiri máglya felső rétegében talált elképesztő mennyiségű kerámiatöredék szintén a hosszú használatra utal, ugyanakkor ez nem magyarázza meg azt, hogy miért is vannak e töredékek ilyen rossz állapotban. Szinte kivétel nélkül másodlagos égés nyomait mutatták, soknak az

A töredékek némelyikének belső oldalán megfigyelhető kemény, fekete lerakódás

Orvosok által megfigyelt modern hamvasztások során az elhunyt fizikai jellemzőitől (életkor, nem, testalkat), illetve az égetés hőfokától (670–1100 °C) függően 50–75 perc alatt a lágszövetek megsemmisülnek, illetve a csontok is jelentősen károsodnak, azonban sok közülük még teljesen felismerhető. A modern hamvasztások porszerű hamuja az utólagos összezúzás eredménye.

alakja is eltorzult, szerkezetük megváltozott, és restaurátoraink számára is komoly fejfájást okozott az a tény, hogy az edények többsége mindössze 2-3 cm átmérőjű darabokban volt. A korábbi kísérleti vizsgálatok során azonban igazolást nyert, hogy sok esetben a hősktől felrobbantak a csontok és az edények, tehát ez történhetett az itteni kerámiákkal is.

Emberi lábát formázó edényláb töredéke

Mi van az edénytöredékek belső oldalán?

Több kerámia belső oldalán fekete színű, szilárdra keményedett anyag látszott, valami, amit sehol máshol nem láttunk még. Egy korábbi kísérleti régészeti vizsgálat során a reggelig izzó parázsban a csontszilánkokon kívül egy fekete, elszenesedett, rendkívül büdös, kátránszerűen nyúlós, ragadós csomót figyeltek meg – valószínűleg ugyanezt az anyagot ismerhetjük fel a tári edénytöredékeken is.

Állatszobrocska

Indiában ma is használatos eljárás, hogy a testet bekenik ún. *ghivel* (speciálisan előállított vajjal) a hamvasztás előtt. A zsiradék megkönnyíti és meggyorsítja az égetés folyamatát. A további zsiradék hozzáadása ugyanakkor legalább részben el is fedheti az égő emberi hús jellegzetes szagát. Ugyanebből a célból néha gyümölcsöket (pl. alma, cseresznye) is dobálnak a máglyákra.

mégis csak ez okozta a legtöbb fejtörést a kutatásaink során.

A hamvakat ideális esetben az égetés után nyomban összegyűjtik, majd urnákba vagy egyenesen a sírokba helyezik. Nem úgy a tári máglyán, melynek tetején többkilónyi égett csonttöredéket találtunk.

Tovább bonyolította a dolgot, hogy a máglya alsó rétegében több csoportban további, égésnyomoktól mentes

emberi maradványok is jelentkeztek. Ezek egyike sem volt teljes csontváz, csupán koponyarészek, esetleg egy fél láb vagy egyéb emberi részek. Vajon ezek mikor, miért és hogyan kerültek oda?

Más lelőhelyeken a magányosan előkerült koponyákról sikerült megállapítani, hogy hosszabb ideig szabad ég alatt tartották őket. Ez jelenthet koponyavadászatot és a megölt ellenség fejének közszemlére tételét is, de az ősök iránti tisztelet jeleként is értelmezhető.

Miért van ennyi emberi maradvány a máglyában?

A végére hagytuk az elsőre talán furcsának, sőt értelmetlennek tűnő kérdést, hiszen miért is ne lenne, ha már egyszer a máglyát lényegében arra használták, hogy embereket égessenek el rajta? Ugyanakkor

Ezek persze lehetnének akár a máglyától teljesen független, korábbi sírok maradványai is, ugyanakkor a fenti és a lenti rétegekben ugyanolyan leleteket találtunk, azaz a maradványok egykorúak. Ennél tehát jóval valószínűbb, hogy

Emberi maradványok a máglya alsó rétegéből

ezek a maradványok áldozatként kerültek oda. Annál is inkább, mivel szinte mind tartalmazott koponyát, melynek tisztelete a késő bronzkori Európa számos területéről ismert szokás.

A felső rétegben talált hamvak jelenléte is többféleképpen magyarázható. A legegyszerűbb, hogy hanyagul gyűjtötték össze a maradványokat. Ezt rögtön el is vethetjük, mert a hamvasztás bonyolult és időigényes folyamat, megfelelő szaktudás és előkészület kell hozzá. Ha ennyi energiát fektettek bele, miért pont a végét siették volna el? Elképzelhető az is, hogy szándékosan csak részlegesen gyűjtötték össze a maradványokat, túlvilágképük szerint talán elég volt csupán néhány darab is, hogy az egész halottat képviselje.

Ugyancsak megoldás lehet még, hogy a máglya egyfajta közösségi temetkezőhelyként szolgált, azaz szándékosan nem szedték össze a hamvakat, hanem mintegy közös sírként használták azt. A bronzkori hitvilág szerint a halott a hamvasztás során költözik el

Emberi maradványok a máglya alsó rétegéből

a túlvilágra, s a szél segítségével utazik oda. Mindezt pedig a mi esetünkre kivetítve azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy valamilyen hasonló indokból hagyták a máglya tetején szétszórva a hamvakat.

A hamvak színében és méretében megfigyelhető változatosság elsődleges oka az égetési eljárás egyenetlensége, de számít az is, hogy milyen minőségű a felhasznált faanyag, s milyen szaktudással bírtak az építők, milyen volt az időjárás, a máglya melyik részére került a halott, melyik testrészéből származnak a maradványok, és mennyi idő telt el a halál és a hamvasztás között.

Különleges feltárásunkon tehát nem csupán a helyszín és maga a máglya, hanem az utómunka és az értelmezés is végig meglepetésekkel szolgált. Mindenképpen megérte tehát ilyen messzire kalandozni szegedi otthonunktól, s hasonló lehetőségekért szívesen újra elindulnánk. Akár még sokkal hosszabb

útra is, hiszen soha nem tudni, hogy mit talál az ember a horizonton túl...

Rövid hírek a világból

Bácsmegi Gábor

75

Az olvadó jég alól Kanadában is egyre több izgalmas régészeti leletanyag kerül elő. Brit-Kolumbiában már eddig is jó néhány obszidiánbányát felfedeztek, azonban a jeges területek környékét nem nagyon vizsgálták. Az újabb kutatások során az obszidiánból készített eszközök mellett több, szerves anyagból készült tárgy is előkerült. A nyírfakéregből készített, kb. 2000 és 1400 éves tartályok mellett a kutatók mokaszinhoz hasonló, mintegy 6200 éves lábbelik maradványát is megtalálták, de csontból és agancsból készített eszközökre is rábukkantak.

Mokaszin a jég alól

A guatemalai Chochikitam lelőhelyen egy gazdag maja temetkezésre bukkantak a régészek 2022-ben. A ritka kagylók mellett egy jádelapokból készült maszkot és bekarcolt díszítéssel ellátott emberi combcsontokat is találtak. Az egyikben egy férfi, valószínűleg egy eddig ismeretlen király profilja látható, aki olyan maszkot tart a kezében, amelyet a sírban találtak. A régészeknek nagy szerencséjük volt, hiszen a fosztogatók egyik korábban megásott gödre mintegy 2 méterre közelítette meg a sírt. A leleteket a régészek Kr. u. 350 körülre kelteznek, és a feltárt leletek révén kapcsolatokat feltételeznek Teotihuacan és a szintén maja Tikal felé is.

Egy király maszkja

2017-ben egy igen ritka római kori temetkezésre bukkantak az angliai Fenstantonban. Az eltemetett férfi sarkánál egy szög szúrta át a csontot, ami arra utal, hogy keresztrefeszítés okozta a halálát. A csontokon további sérülésnyomokat találtak, melyek közül a lábcsontjain olyan gyulladás- vagy fertőzésnyomok láthatók, melyek akár lábbilincstől vagy kötözéstől is eredhetnek. A kegyetlen kivégzés ellenére a közösség a férfit a helyi szokásoknak megfelelően temette el. A vizsgálati eredmények szerint az elhunyt barna haja és szeme lehetett, kétkezi munkával foglalkozhatott, és valószínűleg egész életében a környéken élt valamikor a Kr. u. 2–3. században. A szakértők most elkészítették a férfi arcának rekonstrukcióját is.

Kereszthalál nyomai

Recept

Kelemen Zsófia

Barbár kása – római módra
Tisana bar[ba]rica (Apicius IV.4.2)

- 100–100 g csicseriborsó, felesborsó (v. sárgaborsó) és lencse
- 200 g gersli
- 1 szál póréhagyma
- 1 kis fej édeskömény
- 2–3 szál friss kapor és koriander (szárítottal is helyettesíthető)
- Fél csokor fodros kel vagy fél fej zsenge kelkáposzta
- 1–2 tk. oregánó, lestyán, édesköménymag
- 1 kk. asafoetida (2–3 gerezd fokhagymával helyettesíthető)
- Olívaolaj, halszós

Áztassuk be főzés előtt pár órára a hüvelyeseket és az árpát, majd friss, enyhén sós vízben tegyük fel főni. A víz bőven lepje el. Amint felforr, szedjük le róla a habot, majd kevergetve adjunk hozzá olívaolajat. Ezután mehet bele a felkari-kázott póré és édeskömény, valamint a csíkokra vágott káposztalevelek. Ha friss fűszereket használunk, kis csokorba kötve tegyük bele, ha szárítottat, akkor érdemes előtte egy mozsárban a köménymaggal együtt összetörni őket mielőtt a kásához adjuk. A halszósszal állítsuk be az étel sósságát. Ha átfőttek a hüvelyesek, kész is az étel, sűrű, főzelekre hajazó állagra számítsunk. Tálalás előtt apróra vágott, zsenge káposztalevelekkel szórjuk meg. Ha igazi római ínycsenként akarunk viselkedni, némi frissen tört borssal megszórhatjuk, de anélkül is elég fűszeres.

De mégis mit adtak nekünk a rómaiak? Hát a világ első szakácskönyvét! Bár a receptgyűjtemény összeforrt Gavius Apicius nevével, aki túlzó ínycsenként vált hírhedtté Augustus uralkodása alatt, a ma ismert változatot csak a 4. században szerkesztették egybe. A cél az volt, hogy praktikus segítséget nyújtson gyakorló szakácsoknak, emiatt sok esetben mennyiségek nélkül, minimális instrukciókkal írja le az ételeket, sőt, nem csak receptek, hanem tartósítási eljárások és egyszerűbb orvosságok is helyet kaptak benne. A kötetben megtalálhatók olyan ínycsengések, melyeket csak a legtehe-

tősebbek engedhettek meg maguknak a felhasznált fűszerek és alapanyagok miatt – ilyen például a fűgén hizlalt állat mája, a mogyorós pele vagy a virághagymák –, de számos olyan recept is, amelyek az egyszerűbb rétegekből származók asztalaira is kerülhettek. A régészeti adatok alapján ugyanis a római népesség étkezésének legfontosabb részét a gabonafélék és a hüvelyesek töltötték ki – ebben annyira nem különböztek barbár szomszédaiktól. Az Apicius-féle gyűjteményben találunk is egy ételt, amit úgy tűnik, kifejezetten ezek az egyszerű kásafélék ihlettek, erre utal a neve is: *tisana bar[ba]rica* – barbár árpakása. Néhány hozzávalóval azonban összetéveszthetetlenül rómaivá tették.

De mégis mely összetevőkről van szó? Az olívaolajról, a *liquamen*ről és a *silphium*ról. Előbbi nem igényel bemutatást – mind a mai napig a mediterrán konyha egyik alapköve, és ez az ókorban sem volt máshogy. A birodalom határterületeire, és ritkán azon is túl, hatalmas amphorákban szállították. Utóbbi kettő azonban több magyarázatot igényel. A *liquamen* vagy *garum* gyakorlatilag egy sózott halakból rothasztással előállított szósz volt, mely a római konyha elengedhetetlen részévé vált a császárkorra. Sokszor só helyett is ezt látjuk az ételekben – a fent említett könyv receptjeinek nagy részében szerepel, még egyes édességekben is. Szintén amphorákba zárva jutott el a birodalom minden szegletébe. A távol-keleti konyha ma is több hasonló halszószt használ (de a kimondhatatlan nevű Worcestershire szósz alapja is fermentált szardínia), így helyettesítése nem nehéz, de nagyon fontos ahhoz, hogy a kész ételből ne hiányozzon az umami íz. A *silphium* esetében már nehezebb dolgunk van. A magyarrá általában bordamagként fordított fűszert valóságos csodaszernek tartották. Fűszerezés mellett gyógyszerként, illatszerként, afrodisziákumként használták, de népszerűsége miatt már az első században kipusztult, emiatt mára már pontos azonosítása is nehézkes. A husángok (*ferulae*) nemzetségébe több más, aromás gyantával rendelkező növény is tartozik, melyeket ázsiai piacokon ma is árusítanak, ezek közül az asafoetida, az indiai konyha egyik alapfűszere a legalkalmasabb a *silphium* helyettesítésére. Íze kissé kesernyés, hasonlít a fokhagymára – emiatt végső esetben azzal kiváltható –, de ha még csak ismerkedünk vele, az adagolással óvatosan!

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2024. augusztus 10-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés a 2024. szeptemberi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!

(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészetet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

78

Most már akár elektronikus formában is olvashatja a Határtalan Régészetet!

Keresse a lap régi/új számait a laptapir.hu felületein!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK:

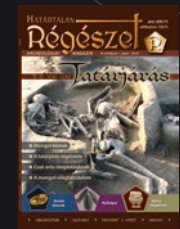
KÖZÉPKORI SÁTORLAKÓK: KUNOK, JÁSZOK, BESENYŐK

Az Árpád-kor időszakában a Kárpát-medence korántsem volt annyira zárt világ, mint azt sokan feltételezik. Nem csupán Nyugat-Európából érkeztek ekkortájt új beköltözők, de a kelet-európai stepperégió irányából sem ért még véget az a sok évezredes folyamat, mely során nomád népek sora talált itt otthonra. A kései vagy középkori nomádok különleges, egyedi

anyagi kultúrájukkal gazdagították a középkori Magyarországot, nyomot hagytak a magyar nyelvben, a helynévi anyagban, és régészeti leletanyaguk is hosszú évtizedek óta izgatja a hazai kutatást. Őszi számunkban ezeknek a kései nomádoknak, így a kunoknak, jászoknak, besenyőknek a nyomába eredünk.

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT!

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

LELKEM Balázs János festményei MŰHELYÉBŐL

FEKETE HÁZ
2024. 04. 26 – 09. 22.

Szeged, Roosevelttér 1-3.

moramuzeum.hu

[mora ferenc muzeum](https://www.facebook.com/moraferencmuzeum)

[moramuzeum](https://www.instagram.com/moramuseum)

[www://](http://www.moramuzeum.hu) MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

